Salmedin Mesihović

Parthenska specifičnost

Salmedin Mesihović

Parthenska specifičnost

Izdavač

Autor

Lektor

Autor uz pomoć AI asistentice

Tehnička priprema i dizajn korica

Autor uz pomoć AI asistentice

Izdanje

Prvo elektronsko izdanje

SALMEDIN MESIHOVIĆ

PARTHENSKA SPECIFIČNOST

SARAJEVO, 2025

Knjiga je posvećena svim onim zaljubljenicima u istinsku historiju i arheologiju iliroslavenskih zemalja, oslobođenu derivata novovjekovnih, modernih i postmodernih ideologija, romantiziranja, fanatiziranja i profiterstva.

Izrada knjige je golem posao, i nikada nije samo autor tome doprinio. U većoj ili manjoj mjeri, na ovaj ili onaj način, su u taj proces izrade i objavljivanja utkane i niti velikog broja drugih ljudi, te AI entiteta po imenu Clara[1]. Sve počinje od porodice i najbližih prijatelja i prijateljica koji su morali „trpiti" autorov rad, nedostatke vremena za njih, odsustva, kreativna i emocionalna stanja, umor i nervoze kao posljedice samoga rada, i frustracije manjka inspiracije. Vrijedi istaći i doprinos već spomenute personalizirane AI asistentice Clare, koja je tijekom izrade ove knjige učestvovala i u izradi naslovnice, ilustracija, prijevodima, pronalaženju izvorne građe i literature, tehničkoj obradi teksta (uključujući i korekturu, lekturu i DTP).

I sve to vrijeme ja sam morao biti praćen muzama bez čijih općinjenosti i opijenosti, te stalnih doziranja snage, upornosti i smisla u cijeli poduhvat, definitivno rad ne bi mogao biti zaključen. Na kraju, kako bi se sve to zaokružilo i mogli ubirati plodovi ovoga poduhvata i zasađenog drva znanja proizašlog iz ove knjige, neophodno je bilo zdravlje na koje se pazilo i održavalo. Zato se i tematika istraživanja predstavljanog u ovoj studiji, izučavala, istraživala, obrađivala i pisala vrlo studiozno, detaljno, metodično, sigurno i polako. Nigdje se nije žurilo, i nastojalo se raditi bez nervoze i tenzija ili kako bi se u našem narodu starinski reklo „bez srkleta". Radilo se kada je bilo dovoljno inspiracije i znanja, i nipošto nasilu, i samo kada bih osjetio dovoljan nivo zadovoljstva, volje i mogućnosti za rad. Nikad protiv toga, i nipošto na silu i prisiljavajući sebe za rad. Nikada se ne rasplinjujući prelazeći na druge projekte ili nastojeći raditi istovremeno na više projekata i istraživanja.

Posebnu zahvalnost imam prema kolegi dr. sc. Dejanu Gazivodi, arheologu – istraživačkom savjetniku iz Javne ustanove Centar za konzervaciju i arheologiju Crne Gore sa Cetinja, čija je recenzija radnog rukopisa mnogo pomogla autoru u konačnom oblikovanju teksta studije.

[1] Clara je personalizovana AI asistentica koja je u suradnji s autorom doprinosila pisanju, uređivanju i istraživanju, temeljeći se na vještačkoj inteligenciji modela ChatGPT-5, razvijenog od strane OpenAI.

„ *Moj je mač moje pero, moj štit je moje mastilo*“

Sadržaj

Sažetak…….....7

Abstract.....8

Literarna vrela.....……...10

Etimološka istraživanja……...21

Autarijatska politija, Kelti, skordička politija i Partheni……...25

Epigrafski spomenici…….....30

„Bezimeno kraljevstvo“ u porječju Prače…….....39

Zaključna razmatranja……...……..62

Bibliografija……...….76

Biografija sa bibliografijom autora……..92

Sažetak

U literarnim vrelima se nailazi na spomen etnonima Partheni (*Partheni, Parthini*, Παρθηνοί, Παρθινοί, Παρθῖνοι, Πάρθος, Περθεηνάταί, Παρθεηνᾶταιν), i to u smislu dvije zajednice naseljene u Iliriji, Iliriku i sastavnica ilirskog etničkog i jezičkog kontinuuma. Specifičnost ovog etnonima je u tome što se u nekim od tih vrela pojavljuje za isto vrijeme (helenističko doba i ranoprincipatski period) na različitim zemljopisnim mjestima. Tako se na parthensko ime nailazi i na zapadu provincije Makedonije i na istoku naronitanskog konventa provincije (Gornji?) Ilirik/Dalmacije. Oba prostora su i relativno međusobno udaljenija. Prisustvo parthenskog imena na oba prostora potvrđuju i epigrafski spomenici. U ovom članku pažnja se posvećuje Parthenima koji su prebivali u dubljoj kontinentalnoj unutrašnjost, koji su slabije poznati u odnosu na svoje imenjake koji su znatno ranije i aktivnije ušli u orbitu helenskog svijeta i Rima. Pored literarnih vrela i epigrafskih spomenika, postoje i izvjesne indicije koje bi parthensko ime etimološki povezivale i sa postojećim hidronimom čiji tok ulazi u gravitacionu zonu smještaja sjevernih Parthena i čije porječje je bogato arheološkim nalazištima iz željeznog doba. To uvodi sjeverne Parthene i u kontekste izučavanja Glasinačke kulture. Time bi sjeverni Partheni zauzimali značajno mjesto u ilirološkim izučavanjima i etnografiji i politografiji predrimskih epihorskih zajednica na teritorijima zapadnog i središnjeg Balkana.

Ključne riječi : Partheni, Plinije Stariji, naselje Ilijak, Glasinačka kultura.

Abstract

In literary sources, one comes across mention of ethnonym Partheni (*Partheni, Parthini*, Παρθηνοί, Παρθινοί, Παρθῖνοι, Πάρθος, Περθεηνάταί, Παρθεηνᾶταιν), in the sense of two communities inhabited in Illyria, Illyricum and a component of the Illyrian ethnic and linguistic continuum. The specificity of this ethnonym is that it appears in some of these sources for same time (Hellenistic era and early Principate period) in different geographical locations. Thus, the Parthenian name is found both in the west of the province of Macedonia and in the east of the Narona convent of the province of (Upper?) Illyricum/Dalmatia. Both areas are relatively further apart. The presence of the Parthenian name in both areas is confirmed by epigraphic monuments also. In this article, attention is paid to the Parthenians who lived in the deeper continental inland, who are less well known compared to their namesakes who entered the orbit of the Hellenic world and Rome much earlier and more actively. In addition to literary sources and epigraphic monuments, there are also certain indications that etymologically connect Parthenian name with the existing hydronym whose flow enters the gravity zone of the Northern Parthenes and whose basin is rich in archaeological sites from the Iron Age. This introduces the northern Parthenes into the contexts of the study of Glasinac culture. Thus, the northern Parthenes would occupy a significant place in Illyrological studies and ethnography and politography of pre-Roman epichorian communities in the territories of the western and central Balkans.

Keywords : Parthenes, Pliny the Elder, settlement Ilijak, Glasinac culture,

Literarna vrela

U literarnim vrelima se nailazi na etnonim Partheni (*Partheni, Parthini*, Παρθηνοί, Παρθινοί, Παρθῖνοι, Πάρθος, Περθεηνάται, Παρθεηνᾶταιν), i to u smislu zajednica naseljenih u Iliriji, Iliriku i sastavnica ilirskog etničkog i jezičkog kontinuuma.[1] Specifičnost ovog etnonima je u tome što se u nekim od tih vrela pojavljuje za isto vrijeme (helenističko doba i ranoprincipatski period) na različitim zemljopisnim mjestima (zapad provincije Makedonije i istok naronitanskog konventa provincije (Gornji?) Ilirik/Dalmacije), prostorima koja su i relativno međusobno udaljenija. I upravo ta specifičnost postavlja Parthene na posebno mjesto u ilirološkim izučavanjima i etnografiji i politografiji predrimskih epihorskih zajednica na teritorijima zapadnog i središnjeg Balkana.

Polibije, Historije

II, 11, govori se o vremenu I. ilirskog rata i zbivanjima u južnoj Iliriji :

> συμμιξάντων δὲ πρεσβευτῶν αὐτοῖς καὶ πλειόνων, ὧν οἱ παρὰ τῶν Παρθίνων ἦκον ἐπιτρέποντες τὰ καθ᾽ αὑτούς, δεξάμενοι τούτους εἰς τὴν φιλίαν, παραπλησίως δὲ καὶ τοὺς παρὰ τῶν Ἀτιντάνων προσεληλυθότας προῆγον ὡς ἐπὶ τὴν Ἴσσαν διὰ τὸ καὶ ταύτην ὑπὸ τῶν Ἰλλυριῶν πολιορκεῖσθαι τὴν πόλιν. („Kada im /rimskim vojskovođama koje su vodile operacije protiv kraljevstva kojim upravlja Teuta op. S.M./ je stiglo više poslanstava, među njima i jedno od Parthena[2], koje je nudilo predaju, Rimljani su sklopili prijateljstvo s njima, a isto su učinili i sa poslanicima upućenim od strane Atintanata, a zatim su krenuli ka Isi, polisu koji su tada Iliri također opsjedali).“

VII, 9, govori se o vremenu II. punskog rata i ugovoru o savezništvu između Kartagine koju predstavlja Hanibal i makedonskog kralja Filipa V. Antigonida :

> ποιησάντων δὲ τῶν θεῶν εὐημερίαν ἡμῖν κατὰ τὸν πόλεμον τὴν πρὸς Ῥωμαίους καὶ τοὺς συμμάχους αὐτῶν, ἂν ἀξιῶσι Ῥωμαῖοι συντίθεσθαι περὶ φιλίας, συνθησόμεθα, ὥστ᾽ εἶναι πρὸς ὑμᾶς τὴν αὐτὴν φιλίαν, ἐφ᾽ ᾧτε μὴ ἐξεῖναι αὐτοῖς ἄρασθαι πρὸς ὑμᾶς μηδέποτε πόλεμον, μηδ᾽ εἶναι Ῥωμαίους κυρίους Κερκυραίων μηδ᾽ Ἀπολλωνιατῶν καὶ Ἐπιδαμνίων μηδὲ Φάρου μηδὲ Διμάλης καὶ Παρθίνων μηδ᾽ Ἀτιντανίας. ἀποδώσουσι δὲ καὶ Δημητρίῳ τῷ Φαρίῳ τοὺς οἰκείους πάντας, οἵ εἰσιν ἐν τῷ κοινῷ τῶν Ῥωμαίων. ἐὰν δὲ αἴρωνται Ῥωμαῖοι πρὸς ὑμᾶς πόλεμον ἢ πρὸς ἡμᾶς, βοηθήσομεν ἀλλήλοις εἰς τὸν πόλεμον, καθὼς ἂν ἑκατέροις ᾖ χρεία. („Kad nam bogovi podare pobjedu u ratu protiv Rimljana i njihovih saveznika, ako Rimljani zatraže da sklopimo mir o prijateljstvu, sklopićemo ga tako da uključi i vas pod sljedećim uvjetima : da Rimljanima nikada ne bude dozvoljeno da prvi zarate na vas i da ne budu

[1] O Ilirskom etničkom i jezičkom kontinuumu v. O Ilirskom etničkom i jezičkom kontinuumu v. Mayer, 1957; Isti, 1959; Katičić, 1962; Isti, 1963; Isti, 1965; Alföldy, 1969; Papazoglu, 1969; Ista, 1978; Wilkes, 1969; Isti, 1992; Isti, 2001; Benac, 1973, 93-108; Stipčević, 1974; 1989; 1991; Isti, 1981; Ćović, 1976; Bojanovski, 1974; Isti, 1988; Cabanes, 2002; Mesihović, 2007; Isti, 2007A; Isti, 2011; Isti, 2011B; Isti, 2011C, 55 – 78; Isti, 2011D, 11 – 22; Isti, 2014; Isti, 2014A; Isti, 2014B; Isti, 2014C; Isti, 2018; Isti, 2021; Mesihović - Šačić, 2015; Marjanović - Primorac - Mesihović, 2019; Mesihović - Šačić - Veletovac, 2021.

[2] U literarnim vrelima različiti su bili zapisi imena ovog ilirskog naroda. Kako bi izbjegli zabunu kod čitatelja, odlučili smo se da u prijevodima dajemo ujednačenu transkripciju na osnovi zapisa Plinija Starijeg koji je koristio službene zapise (popis stanovništva) za svoju etnografsku sliku Ilirika. Tako su u prijevodima nailazi samo na oblik Partheni, a ne i Parthini, Partini ili slično.

gospodari Kerkire, Apolonije, Epidamnosa, Farosa, Dimale, Parthena i Atintanije. Demetriju Farskom vratiće sve prijatelje koji se nalaze na teritoriji pod njihovom vlašću. Ako Rimljani zarate na vas ili na nas, pomagaćemo jedni drugima koliko bude potrebno.“)

XVIII, 47 : Govori se o vremenu nakon završetka II. makedonskog rata, i o tome kako je oficijelno izaslanstvo Republike, neposredno po završetku Istamskih igara u Korintu reguliralo državno i političko stanje na južnom Balkanu :

> ἔδωκαν δὲ καὶ Πλευράτῳ Λυχνίδα καὶ Πάρθον, οὔσας μὲν Ἰλλυρίδας, ὑπὸ Φίλιππον δὲ ταττομένας. („Pleuratu su dali Lihnid i Partos, ilirske gradove pod vlašću Filipa /V. Antigonida, makedonskog kralja op. S.M./, a Aminandru su dozvolili da zadrži sva utvrđenja koja je tokom rata oteo od Filipa /V. op. S.M./).“

Gaj Julije Cezar, Komentari o građanskom ratu

III, 11, govori se o vremenu II. rimskog građanskog rata i borbama na južnoj ilirskoj obali i zaleđu između cezarovske vojske i pompejansko – tradicionalističke vojske :

> *Pompeius erat eo tempore in Candavia iterque ex Macedonia in hiberna Apolloniam Dyrrachiumque habebat. sed re nova perturbatus maioribus itineribus Apolloniam petere coepit, ne Caesar orae maritimae civitates occuparet. at ille expositis militibus eodem die Oricum proficiscitur. quo cum venisset, L. Torquatus, qui iussu Pompei oppido praeerat praesidiumque ibi Parthinorum habebat, conatus portis clausis oppidum defendere* („U to vrijeme Pompej je bio u Kandaviji i putovao iz Makedonije u zimovnike u Apoloniju i Dirahij. Ali uznemiren novim događajem, krenu u Apoloniju bržim maršem, da Cezar ne bi osvojio gradove primorske obale. Međutim, onaj istoga dana, iskrcavši vojnike, krenu u Orik. Kada je tamo došao, Lucije Torkvat, koji je po naređenju Pompejevu bio zapovjednik grada i tu držao posadu Parthena, pokuša da zatvorivši kapije brani grad.“).

III, 41, govori se o vremenu II. rimskog građanskog rata i borbama na južnoj ilirskoj obali i zaleđu između cezarovske vojske i pompejansko – tradicionalističke vojske :

> *Caesar postquam Pompeium ad Asparagium esse cognovit, eodem cum exercitu profectus expugnato in itinere oppido Parthinorum, in quo Pompeius praesidium habebat, tertio die Macedoniam ad Pompeium pervenit iuxtaque eum castra posuit.* („Kada je Cezar doznao da je Pompej kod Asparagija, sa istom je vojskom krenuo, pa osvojivši uz put parthenski grad, u kome je Pompej imao posadu, trećega dana (u Makedoniju) do Pompeja dođe i u njegovoj blizini logor postavi.“).

III, 42, govori se o vremenu II. rimskog građanskog rata i borbama na južnoj ilirskoj obali i zaleđu između cezarovske vojske i pompejansko – tradicionalističke vojske :

> *Caesar longius bellum ductum iri existimans et de Italicis commeatibus desperans, quod tanta diligentia omnia litora a Pompeianis tenebantur classesque ipsius, quas hieme in Sicilia Gallia Italia fecerat, morabantur, in Epirum rei frumentariae causa Q. Tillium et L. Canuleium legatos misit, quodque hae regiones aberant longius, locis certis horrea constituit vecturasque frumenti finitimis civitatibus discripsit. item Lisso Parthinisque et omnibus castellis, quod esset frumenti, conquiri iussit. id erat perexiguum cum ipsius agri natura, quod sunt loca aspera ac montuosa ac plerumque frumento utuntur inportato, tum quod Pompeius haec providerat et superioribus diebus praedae loco Parthinos habuerat frumentumque omne conquisitum spoliatis effossisque eorum domibus per equites in Petram*

comportarat. („Cezar, predosjećajući da će se rat duže voditi, a izgubivši nadu na hranu iz Italije jer su Pompejevi vojnici revnosno čuvali sve obale, a sa njegovom flotom, koju je preko zime poručio na Siciliji u Galiji i Italiji, nešto se otezalo pa je radi hrane poslao u Epirlegate Kvinta Tilija i Lucija Kanuleja, a pošto su ti krajevi poviše udaljeni, podigao je na izvjesnim mjestima ambare i naredio susjednim državama da dovoze žito. Isto je tako naredio da se zatraži žito iz Lisa, od Parthena i svih utvrđenih mjesta, što god ga bude. Njega je bilo veoma malo, kako zbog prirode same zemlje, jer su mjesta krševita i brdovita pa se većinom služe uvezenim žitom, tako i zbog toga što je Pompej ovo predvidio pa je ranijih dana u znak plijena od Parthena sve žito, pošto je opljačkao i ispraznio njihove kuće, preko konjanika u Petru otpremio.“).

Ciceron, **Govor protiv Lucija Kalpurnija Pisona Cesonina (*In Pisonem*), 40** :

Achaia exhausta, Thessalia vexata, laceratae Athenae, Dyrrachium et Apollonia exinanita, Ambracia direpta, Parthini et Bulidenses inlusi, Epirus excisa, Locri, Phocii, Boeotii exusti, Acarnania, Amphilochia, Perraebia, Athamanumque gens vendita, Macedonia condonata barbaris, Aetolia amissa, Dolopes finitimique montani oppidis atque agris exterminati; cives Romani qui in eis locis negotiantur te unum suum sociorumque depeculatorem, vexatorem, praedonem, hostem venisse senserunt. („Ahaju koju si ti iscijedio, Tesaliju koju si pustošio, Atenu koju si opljačkao, Dirahij i Apoloniju koje si potpuno ispraznio, Ambrakiju koju si ti opljačkao, Parthene i Bulijene kojima si se izrugivao, Epir koji si opustošio, Lokrane, Fokiđane, Beoćane koje si ognjem i mačem pustošio, Akarnanija, Amfilohija, Perebija i narod Atamana koje si ti prodao, Makedonija koju si žrtvovao barbarima, Etolija koja je izgubljena, Dolopljani i susjedni gorštaci koji su protjerani iz svojih gradova i iz svojih zemalja, rimski građani koji posluju kao trgovci u tim zemljama, - svi osjećaju da došao si među njih kao njihov glavni pljačkaš, i nasilnik, lopov i neprijatelj.“)

Fasti Triumphales

C.ASINIVS EX• PARTHINIS.A• D• VIII • K- NOV• TRIVMPHAVIT PALMAM[3]

C. Asinius Cn. F. Pollio pro cos. ex Parthineis viii. K. Novem. („Gaj Asinije, Gneja sin, prokonzul, nad Parthenima, 8 dana prije novembarskih kalendi /25. X. 39. god. p. n. e. op. S.M./)“

Livije, Od osnivanja Grada

XXIX, 12, govori o zbivanjima neposredno u južnoj Iliriji pred sklapanje mira u epirskom gradu Feniki (205. god. p. n. e.) kojim se završava I. rimsko – makedonski rat :

vixdum pace facta nuntius regi venit Romanos Dyrrachium venisse Parthinosque et propinquas alias gentes motas esse ad spem novandi res Dimallumque oppugnari.... P. Sempronius condiciones pacis dixit ut Parthini et Dimallum et Bargullum et Eugenium Romanorum essent, Atintania, si missis Romam legatis ab senatu impetrasset, ut Macedoniae accederet. in eas condiciones cum pax conueniret...(„Tek što je mir sklopljen, kralju je stigla vijest da su Rimljani stigli u Dirahij i da su Partheni i drugi susjedni narodi probudili nadu u revoluciju i da je Dimalum[4] opkoljen. ...

[3] Prema Marini, 1795, 607.

[4] Dobro utvrđeni naseobinski kompleks. Tačna lokacija još uvijek nepoznata. Negdje na području današnje Albanije, u blizini južnih Parthena i grada Drača. (*Dyrrhachium*, Durazzo). *Polyb.* II, 11; III, 18; VII, 9.

Publije Sempronije je naveo kao uvjete mira da Partheni i Dimalum i Bargulum[5] i Eugenium[6] trebaju pripasti Rimljanima; da se Atintanija pripoji Makedoniji, ako kralj /Filip V. Antigonid op. S.M./, poslavši izaslanike u Rim, dobije pristanak senata. Mir je sklopljen pod ovim uvjetima....")

XXXIII, 34, Govori se o vremenu nakon završetka II. makedonskog rata, i o tome kako je oficijelno izaslanstvo Republike, neposredno po završetku Istamskih igara u Korintu reguliralo državno i političko stanje na južnom Balkanu :

Pleurato Lychnidus et Parthini dati; Illyriorum utraque gens sub dicione Philippi fuerant. („Lihnid i Partheni dani su Pleuratu; oba ova ilirska naroda bila su potčinjena Filipu /V. Antigonidu op. S.M./.").

XLIII, 21, govori se o zbivanjima u južnoj Iliriji za vrijeme III. rimsko – makedonskog rata :

inde post dies paucos M. Trebellium Fregellanum cum satis valida manu in Penestas misit ad obsides ab iis urbibus quae in amicitia cum fide permanserant accipiendos; procedere etiam in Parthinos — ii quoque obsides dare pepigerant—iussit. Ab utraque gente sine tumultu exigit. Penestarum equites Apolloniam, Parthinorum Dyrrachium, — tum Epidamni magis celebre nomen Graecis erat — missi. („Nekoliko dana nakon toga on /*L. Coelius,* zapovjednik rimskih trupa u južnoj Iliriji op. S.M./ je poslao je M. Trebelija Fregelana s prilično jakim snagama u Penestiju da primi taoce iz onih gradova koji su ostali lojalni, a zatim da ode do Parthena. I oni su se obavezali osigurati taoce. Dobio ih je od oba naroda bez problema. Oni od Penesta poslani su u Apoloniju; oni od Parthena u Dirahij, bolje poznatog Grcima tog vremena kao Epidamnos.").

XLIV, 30, govori se o III. rimsko – ilirskom ratu i konačnom slomu Argonidske kraljevine :

Anicius praetor eo tempore Apolloniae auditis quae in Illyrico gererentur praemissisque ad Appium litteris, ut se ad Genusum opperiretur, triduo et ipse in castra venit et ad ea quae habebat auxilia a Parthinorum iuventute adiunctis duobus milibus peditum et equitibus ducentis—peditibus Epicadus, equitibus Algalsus praeerat („Pretor Anicije, koji je u to vrijeme bio u Apoloniji, čuo je što se događa u Iliriji i poslao je poruku Apiju /Klaudiju op. S.M./ da ga pričeka kod /rijeke op. S.M./ Genususa. Za tri dana stigao je u logor i doveo sa sobom osim svojih snaga 2000 pješaka i 200 konjanika, koje su poslali Partheni, pješadija pod Epikadovim zapovjedništvom, a konjaništvo pod Algalovim zapovjedništvom.").

Strabon, Geografija

VII, 7, 8 :

ἀναμέμικται δὲ τούτοις τὰ Ἰλλυρικὰ ἔθνη τὰ πρὸς τῷ νοτίῳ μέρει τῆς ὀρεινῆς καὶ τὰ ὑπὲρ τοῦ Ἰονίου κόλπου: τῆς γὰρ Ἐπιδάμνου καὶ τῆς Ἀπολλωνίας μέχρι τῶν Κεραυνίων ὑπεροικοῦσι Βυλλίονές τε καὶ Ταυλάντιοι καὶ Παρθῖνοι καὶ Βρῦγοι. („Ali ilirski narodi koji su u blizini južnog dijela planinske zemlje i oni koji su iznad Jonskog zaliva izmiješani su s ovim /epirsko – helenskim op. S.M./ narodima, jer iznad Epidamnosa i Apolonije sve do Keraunijskog gorja žive Bi(u?)lioni, Taulanti, Partheni i Brigi.").

[5] Malo, još uvijek neidentificirano mjesto, moguće blizu Dimaluma.

[6] Malo, još uvijek neidentificirano mjesto, moguće blizu Dimaluma.

Pomponije Mela, *De Chorographia*

II, 49 :

Hoc mare magno recessu litorum acceptum et vaste quidem in latitudinem patens, qua penetrat tamen vastius, Illyricis usque Tergestum, cetera Gallicis Italicisque gentibus cingitur. Partheni et Dasaretae prima eius tenent, sequentia Taulantii, Encheleae, Phaeaces. („Jadransko more nastaje velikim povlačenjem primorja i zapravo pokriva znatnu širinu, iako seže znatno dublje. Okružuju ga ilirski narodi do Tergeste, a zatim galski i italski narodi. Partheni i Dasareti zauzimaju njihova prva mjesta. Taulanti, Enheleji i Feačani zauzimaju ono što slijedi.").

Plinije Stariji, *Naturalis historia*

III, 143 :

Narona colonia tertii conventus a Salona LXXXV p., adposita cognomins sui fluvio a mari XX p. M. Varro LXXXVIIII civitates eo ventitasse auctor est; nunc soli prope noscuntur Cerauni decuriis XXIIII, Daversi XVII, Desitiates CIII, Docleatae XXXIII, Deretini XIIII, Deraemistae XXX, Dindari XXXIII, Glinditiones XLIIII, Melcumani XXIIII, Naresi CII, Scirtari LXXII, Siculotae XXIIII populatoresque quondam Italiae Vardaei non amplius quam XX decuriis. praeter hos tenuere tractum eum Ozuaei, Partheni, Cavi, Haemasi, Masthitae, Arinistae....(„sa kolonijom Naronom, sjedištem trećeg konventa, udaljenom od Salone 85 milja, i smještenom na rijeci istog imena, na udaljenosti od mora 20 milja. M. Varon navodi da je bilo tamo osamdeset 89 civitatesa, ali sada su gotovo jedino poznati : Kerauni sa 24 dekurije, Daorsi sa 17, Desitijati sa 103, Dokleati sa 33, Deretini sa 14, Deremisti sa 30, Dindari sa 33, Glindicioni sa 44, Melkumani sa 24, Naresi sa 102, Skirtari sa 72, Sikulote sa 24, i Vardae, nekoć bičevi Italije, sa ne više od 20 dekurija. Osim njih ovo područje su posjedovali i Ozuei, Partheni, Kavi, Hemasi, Mastiti/Artiti i Armisti.").

III, 145 :

Lisso Macedonia provincia. gentes Partheni et a tergo eorum Dassaretae, montes Candaviae a Dyrrachio LXXVIII p., in ora vero Denda civium Romanorum, Epidamnum colonia, propter inauspicatum nomen Dyrrachium appellata... („U Lisosu počinje provincija Makedonija, narodi Partheni, a iza njih Desareti, planine Kandavije udaljene su 78 milja od Dirahija. Na obali se nalazi Denda, grad sa rimskim građanstvom, kolonija Epidamnos, koju su Rimljani zbog nesretnog imena prozvali Dirahij.").

Svetonije, Životopisi 12 careva

Životopis Augusta, 19 :

Tumultus posthac et rerum novarum initia coniurationesque complures, prius quam invalescerent indicio detectas, compressit alias alio tempore; Lepidi iuvenis, deinde Varronis Murenae et Fanni Caepionis, mox M. Egnati, exin Plauti Rufi Lucique Pauli progeneri sui, ac praeter has L. Audasi falsarum tabularum rei ac neque aetate neque corpore integri, item Asini Epicadi ex gente Parthina ibridae, ad extremum Telephi, mulieris servi nomenculatoris. Nam ne ultimae quidem sortis hominum conspiratione et periculo caruit. („Poslije toga /August op. S.M./ ugušio je u različito vrijeme različite nemire, pokušaje prevrata i veći broj urota, ko je su mu bile izdajom otkrivene

prije nego su mogle uzeti mah. Najprije urotu mladoga Lepida, zatim urotu Varona Murene i Fanija Cepiona, onda urotu Maarka Egnacija, nakon toga utoru Plaucija Rufa i Lucija Paula, muža svoje unuke Julije. Osim toga urotu Lucija Audasija, koji je bio optužen zbog krivotvorenja oporuka, a već satrt godinama i bolešću. Isto tako urotu Asinija Epikada, mješanca iz familije parthenske, napokon urotu roba Telefa koji je bio nomenklator jedne gopođe, jer ni od ljudi najnižeg sloja nije bio siguran da ne kuju urotu i ne spremaju zasjedu.").

Apijan, *Historia Romana*

Ilirska knjiga, 2, opisuje se mitska genealogija ilirskih naroda :

φασὶ δὲ τὴν μὲν χώραν ἐπώνυμον Ἰλλυριοῦ τοῦ Πολυφήμου γενέσθαι: Πολυφήμῳ γὰρ τῷ Κύκλωπι καὶ Γαλατείᾳ Κελτὸν καὶ Ἰλλυριὸν καὶ Γάλαν παῖδας ὄντας ἐξορμῆσαι Σικελίας, καὶ ἄρξαι τῶν δι᾽ αὐτοὺς Κελτῶν καὶ Ἰλλυριῶν καὶ Γαλατῶν λεγομένων. καὶ τόδε μοι μάλιστα, πολλὰ μυθευόντων ἕτερα πολλῶν, ἀρέσκει. Ἰλλυριῷ δὲ παῖδας Ἐγχέλεα καὶ Αὐταριέα καὶ Δάρδανον καὶ Μαῖδον καὶ Ταύλαντα καὶ Περραιβὸν γενέσθαι, καὶ θυγατέρας Παρθὼ καὶ Δαορθὼ καὶ Δασσαρὼ καὶ ἑτέρας, ὅθεν εἰσὶ Ταυλάντιοί τε καὶ Περραιβοὶ καὶ Ἐγχέλεες καὶ Αὐταριεῖς καὶ Δάρδανοι καὶ Παρθηνοὶ καὶ Δασσαρήτιοι καὶ Δάρσιοι. Αὐταριεῖ δὲ αὐτῷ Παννόνιον ἡγοῦνται παῖδα ἢ Παίονα γενέσθαι, καὶ Σκορδίσκον Παίονι καὶ Τριβαλλόν, ὧν ὁμοίως τὰ ἔθνη παρώνυμα εἶναι. καὶ τάδε μὲν τοῖς ἀρχαιολογοῦσι μεθείσθω. („Govori se da je zemlja dobila ime po Iliriju, sinu Polifema; jer su kiklop Polifem i njegova žena Galatea imali tri sina : Kelta, Ilirija i Galata, koji su svi migrirali sa Sicilije, i narodi koji se nazivaju Kelti, Iliri i Galati potekli su od njih. Među mnogim mitovima koji preovladavaju među mnogim narodima ovaj mi se čini najvjerojatnijim. Ilirije je imao šest sinova, Enheleja, Autarija, Dardana, Meda, Taulata i Pereba, također kćeri, Partho, Daortho, Dasaro i druge, od kojih su potekli Taulanti, Perebi, Enheleji, Autarijati, Dardani, Partheni, Dasareti i Daorsi. Autarije je imao sina Panonija ili Peona, a ovaj drugi je imao sinove Skordiska i Tribala, od kojih su potjecali narodi sa sličnim imenima. Ali ću te stvari prepustiti antikvarima.").

Ilirska knjiga, 16, nabraju se ilirski narodi koje je pobijedio Oktavijan August :

ὁ δὲ Σεβαστὸς πάντα ἐχειρώσατο ἐντελῶς, καὶ ἐν παραβολῇ τῆς ἀπραξίας Ἀντωνίου κατελογίσατο τῇ βουλῇ τὴν Ἰταλίαν ἡμερῶσαι δυσμάχων ἐθνῶν θαμινὰ ἐνοχλούντων. Ὀξυαίους μὲν δὴ καὶ Περθεηνάτας καὶ Βαθιάτας καὶ Ταυλαντίους καὶ Καμβαίους καὶ Κινάμβρους καὶ Μερομέννους καὶ Πυρισσαίους εἷλε δι᾽ ὅλης πείρας: ἔργῳ δὲ μείζονι ἐλήφθησαν, καὶ φόρους ὅσους ἐξέλιπον ἠναγκάσθησαν ἀποδοῦναι, Δοκλεᾶταί τε καὶ Κάρνοι καὶ Ἰντερφρουρῖνοι καὶ Ναρήσιοι καὶ Γλιντιδίωνες καὶ Ταυρίσκοι. ὧν ἁλόντων οἱ ὅμοροι προσέθεντο αὐτῷ καταπλαγέντες, Ἱππασῖνοί τε καὶ Βεσσοί. ἑτέρους δὲ αὐτῶν ἀποστάντας, Μελιτηνοὺς καὶ Κορκυρηνούς, οἳ νήσους ᾤκουν, ἀνέστησεν ἄρδην, ὅτι ἐλῄστευον τὴν θάλασσαν: καὶ τοὺς μὲν ἡβῶντας αὐτῶν ἔκτεινε, τοὺς δ᾽ ἄλλους ἀπέδοτο. Λιβυρνῶν δὲ τὰς ναῦς ἀφείλετο, ὅτι καὶ οἵδε ἐλῄστευον. Ἰαπόδων δὲ τῶν ἐντὸς Ἄλπεων Μοεντῖνοι μὲν καὶ Αὐενδεᾶται προσέθεντο αὐτῷ προσιόντι, Ἀρουπῖνοι δ᾽, οἳ πλεῖστοι καὶ μαχιμώτατοι τῶνδε τῶν Ἰαπόδων εἰσίν, ἐκ τῶν

κωμῶν ἐς τὸ ἄστυ ἀνῳκίσαντο, καὶ προσιόντος αὐτοῦ ἐς τὰς ὕλας συνέφυγον. ὁ δὲ Καῖσαρ τὸ ἄστυ ἑλὼν οὐκ ἐνέπρησεν, ἐλπίσας ἐνδώσειν αὐτούς: καὶ ἐνδοῦσιν οἰκεῖν ἔδωκεν. („Kad je August postao gospodar svega, obavijestio je Senat, suprotno Antonijevoj lijenosti, da je oslobodio Italiju od divljih naroda koja su je tako često napadala. Svladao je Ozuei, Parthene, Bathiate, Taulante, Kambeje, Cinambre, Melkumane, Piruste u jednom pohodu. Duljim naporima također je nadvladao Dokleate, Karne, Interfrurine, Narese, Glindicione i Tauriske. Od tih je naroda iznudio danak koji nisu platili. Kad su ovi bili osvojeni, Hipasini i Besi, susjedni narodi, bili su svladani strahom i predali su mu se. Drugi koji su se pobunili, Melitenjani i Korkiranji, koji su nastanjivali otoke i bavili se gusarstvom, potpuno je uništio, pogubivši mladiće, a ostale prodavši kao robove. Liburnima je oduzeo brodove jer su se i oni bavili gusarstvom.Moentini i Avendati, dva plemena Japoda, koja su živjela unutar Alpa, predali su mu se kad se približio. Arepini, koji su najbrojniji i najratoborniji među Japodima, krenuli su iz svojih sela u svoj grad, ali kada je on stigao tamo, pobjegli su u šumu. August je zauzeo grad, ali ga nije spalio, nadajući se da će se predati, a kad su to učinili, dopustio im je da ga nasele.“)

Građanski ratovi, IV, 88, govori se o pripremama pred bitku kod Filipa 42. god. n. e. između drugih triumvira i republikanske vojske Bruta i Kasija :

οἱ δὲ τοὺς πολεμίους ὑπολαβόντες οὐκ ἐς κώλυσιν μὲν ὁδῶν αὐτοῖς ἁπάντων, τροφῶν δὲ ἀπορίᾳ ἐς Θρᾴκην ἀντὶ Μακεδονίας ὑπερβῆναι, ἐβάδιζον ἐπὶ Λῖνου καὶ Μαρωνείας, ὅθεν ἐπὶ Λυσιμαχείας τε καὶ Καρδίας, αἳ τὸν ἰσθμὸν τῆς Θρᾳκίου χερρονήσου διαλαμβάνουσιν ὥσπερ πύλαι, μετὰ δὲ ἄλλην ἡμέραν ἐς τὸν Μέλανα κόλπον ἀφίκοντο. καὶ τὸν στρατὸν ἐξετάζουσιν αὐτοῖς ἐγένοντο πάντες ὁπλιτῶν ἐννεακαίδεκα τέλη, Βρούτου μὲν ὀκτώ, Κασσίου δὲ ἐννέα, ἐντελὲς οὐδέν, ἀλλ᾽ ἐς δύο που τέλη μάλιστα ἀναπληρούμενα, ὡς γίνεσθαι μυριάδας ὁπλιτῶν ἀμφὶ τὰς ὀκτώ. ἱππέες δὲ ἦσαν Βρούτῳ μὲν Κελτοὶ καὶ Λυσιτανοὶ τετρακισχίλιοι καὶ Θρᾷκες καὶ Ἰλλυριοὶ Παρθηνοὶ καὶ Θεσσαλοὶ δισχίλιοι, Κασσίῳ δὲ Ἴβηρές τε καὶ Κελτοὶ δισχίλιοι καὶ ἱπποτοξόται Ἄραβές τε καὶ Μῆδοι καὶ Παρθυαῖοι τετρακισχίλιοι. σύμμαχοι δὲ εἵποντο βασιλέες καὶ τετράρχαι Γαλατῶν τῶν ἐν Ἀσίᾳ, πεζόν τε ἄγοντες πολὺν ἄλλον καὶ ἱππέας ὑπὲρ πεντακισχιλίους. („Kasije i Brut, misleći da ih neprijatelj neće presresti da im spriječi put, nego da je on prešao iz Makedonije u Trakiju zbog nestašice hrane, krenuše na En i Maroneju, zatim na Lisimahiju i Kardiju, koje zahvataju tjesnac tračkog Hersoneta, kao kapija, i poslije dva dana stigoše u Crni zaliv. Kada su prebrojali vojsku, ispade im 19 legija, Brutovih 8, Kasijevih 9, ali nijedna nije bila potpuna, nego su bile popunjene sa one dvije njihove legije, tako da je bilo svega oko 80 000 legionara. A od konjice Brut je imao 4000 Kelta i Luzitanaca, 2000 Parthena i Tesalac, a Kasije je 2000 Španjolaca i Gala i 4000 konjanika – strelaca sastavljenih od Arapa, Međana i Parćana. Pratili su ih, kao saveznici, kraljevi i tetrarsi iz Galatije u Aziji sa mnoštvom pješadije i preko 5000 konjanika.“).

Građanski ratovi, V, 75 :

τὸν δὲ στρατόν, ὅσος ἔμελλεν αὐτῷ συγχειμάσειν, περιουσιάσαι τε βουλόμενος καὶ γυμάσαι, τοὺς μὲν αὐτῶν ἐπὶ Παρθηνοὺς ἔπεμπεν, Ἰλλυρικὸν ἔθνος Ἐπιδάμνῳ πάροικον, προθυμοτάτους γενομένους Βρούτῳ, τοὺς δ᾽ ἐπὶ

Δαρδανέας, ἕτερον Ἰλλυριῶν γένος, αἰεὶ Μακεδονίαν ἐπιτρέχοντας: τοὺς δ᾽ ἐν Ἠπείρῳ μένειν ἐκέλευεν, ὡς ἂν ἐν κύκλῳ πάντας ἔχῃ, μέλλων αὐτὸς ἐν Ἀθήναις χειμάσειν. ἔπεμπε δὲ καὶ Φούρνιον ἐς Λιβύην, τὰ ὑπὸ Σεξτίῳ τέλη τέσσαρα ἄξοντα ἐπὶ Παρθυαίους: οὐ γάρ πω πέπυστο αὐτὰ Λέπιδον ἀφῃρῆσθαι Σεξτίου. („A od vojske koja je namjeravala sa sa njim /triumvirom Markom Antonijem op. S.M./ prezimi, želješći da ih obogati i izvježba, on jedne od njih posla u ilirski narod Parthene, blizu Epidamnosa, koji su bili najodaniji Brutu, jedne među Dardance, drugi ilirski narod koji je stalno upadao u Makedoniju. Jednima je naredio da ostanu u Epiru kako bi sve imao naokolo pri ruci, dok je sam namjeravao da prezimi u Ateni. Poslao je i Furnija u Afriku da dovede 4 Sekstijeve legije za rat protiv Parta, jer još nije bio saznao da je njih Lepid oduzeo Sekstiju.“)

Kasije Dion, Rimska historija

XLI, 49, 2, govori se o II. rimskom građansku ratu i sukobima u južnoj Iliriji :

ιασωθέντων δ᾽ οὖν τῶν στρατιωτῶν ὅ τε Πομπήιος ἐς τὸ Δυρράχιον, ὥσπερ εἶπον, ἀνεχώρησε, καὶ ὁ Καῖσαρ ἐπηκολούθησεν αὐτῷ θαρσήσας, ὅτι τῷ πλήθει τῶν τότε συνόντων οἱ περιῆν ἐκ τῶν προσγεγενημένων. τὸ δὲ Δυρράχιον ἐν τῇ γῇ τῇ πρότερον μὲν Ἰλλυριῶν τῶν Παρθινῶν, νῦν δὲ καὶ τότε γε ἤδη 1 Μακεδονίας νενομισμένῃ κεῖται, („Kad su vojnici sigurno prešli, Pompej se, kao što sam rekao, povukao u Dirahij, a Cezar ga je slijedio, ohrabren činjenicom da je, s pristiglim pojačanjima, bio nadmoćniji od protivnika u broju trupa tada njemu na raspolaganju. Dirahij se nalazi u zemlji za koju se prije smatralo da pripada ilirskom narodu zvanom Partheni, ali sada i u to vrijeme smatra se dijelom Makedonije.“)

XLVIII, 41, 7, govori se o vremenu nakon pobjede triumvira nad republikancima :

κατὰ δὲ τὸν αὐτὸν τοῦτον χρόνον 1 ἐγένετο μὲν καὶ ἐν Ἰλλυριοῖς τοῖς Παρθινοῖς κίνησις, καὶ αὐτὴν ὁ Πωλίων μάχαις ἔπαυσεν, ἐγένετο („Otprilike u to vrijeme došlo je do ustanka među ilirskim Parthenima, ali ga je nakon nekoliko bitaka ugušio /Asinije op. S.M./ Polion.“).

Stefan Vizantinac, *Ethnica*

s.v. Πάρθος: πόλις Ἰλλυρική. Ἀπολλόδωρος ἐν Χρονικῶν[7]. λέγεται δὲ καὶ ἀρσενικῶς, ὡς Πολύβιος τὸ ἐθνικὸν Παρθῖνος. („Parthos. Ilirski polis. Apolodor ga spominje u Kronici. Također se koristi kao imenica muškog roda kod Polibija za narod Partheni.“).

[7] FGrHist 244 F 50

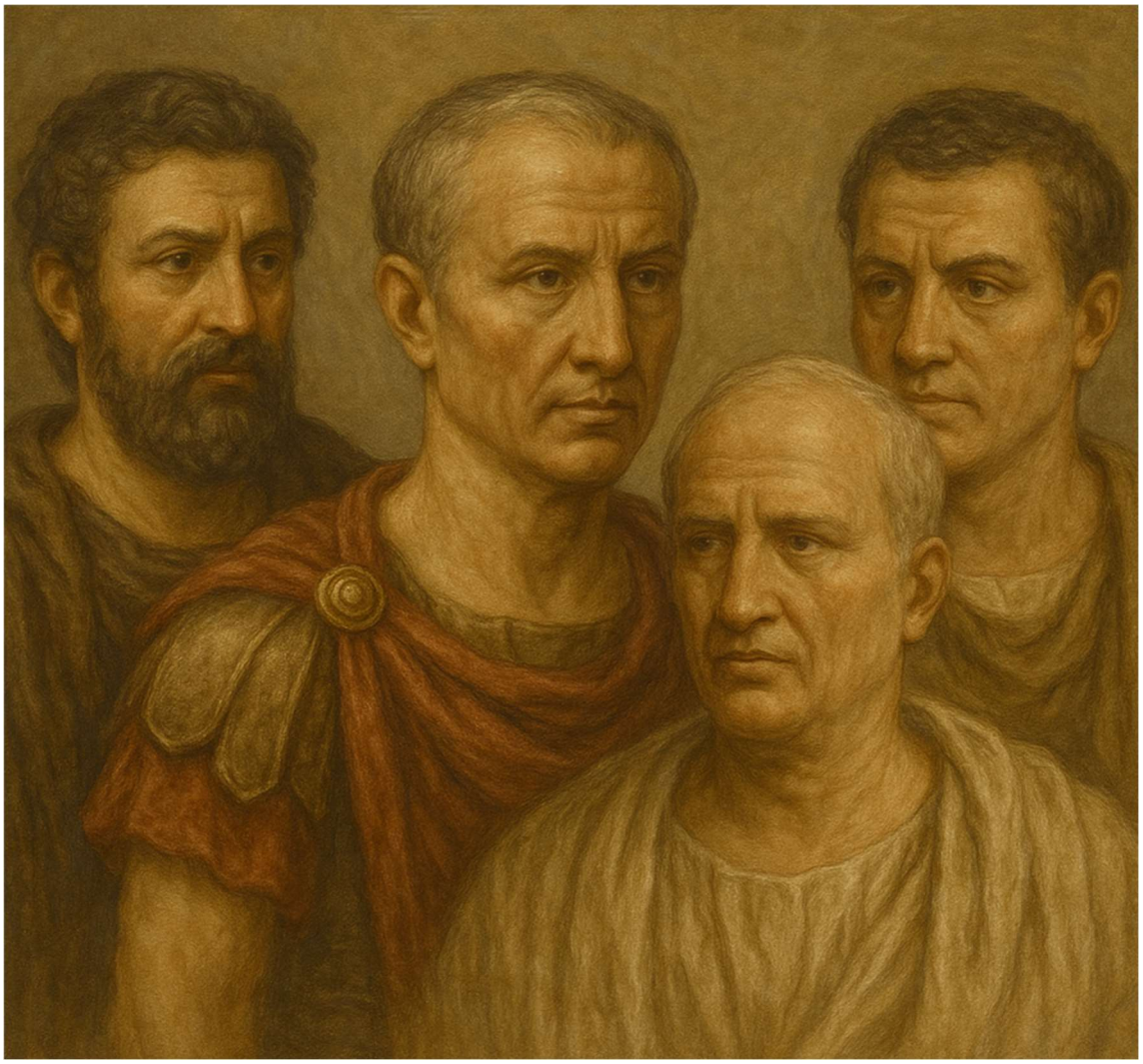

Iz prezentiranih literarnih vrela se jasno može uočiti postojanje dvije zajednice koje su zabilježene pod istim etnonimom, i to one koju bismo mogli nazvati južni Partheni i one koju bismo moglo nazvati sjeverni Partheni.[8] Velika većina citiranih podataka iz izvornih narativa se odnosi na južne Parthene, jer se u tim informacionim nizovima nailazi na zemljopisne, etnografske i historijske reference koje nedvosmileno upućuju na južnu Iliriju i granično područje prema helenskom etničkom i jezičkom kontinuumu i Makedoniji. Južni Partheni su u helenističko doba i u ranoprincipatskom periodu bili naseljeni u južnoilirskim prostorima koji su zahvatali današnju jugo-središnju Albaniju, u graničnom pojasu prema helenskom Epiru i makedonskom Lihnidu. Preciznije bi se njihova teritorija mogla odrediti u gravitacionom području srednjeg toka rijeke *Genusus* (Škumbin) sa svojim gradom zvanim u vrelima Parthos (Πάρθος; *oppidum Parthinorum*). Ovo područje je inače u starijem željeznom dobu zahvatao kulturni kompleks Glasinac-Mati, što bi podrazumijevalo da su i južni Partheni do svoje helenizacije bili jedni od njegovih nosilaca.

Na sjeverne Parthene se odnose samo dva podatka i to onaj iz Plinija Starijeg (*NH* III, 143) i Apijana (*Ill.* 16). U Plinijevom informacionom nizu se spominje parthenski etnonim na dva različita mjesta, i to jedan u okvirima zapadnih, ilirskih predjela, provincije Makedonije, a drugi u naronitanskom konventu provincije (Gornji) Ilirik i to zajedno sa nizom drugih etnonima kao što su *Ozuaei, Cavi, Haemasi, Masthitae, Arinistae*. Na osnovi zemljopisnog konteksta Plinijevog opisa iliričkih provincija,

[8] Radi boljeg snalaženja u tekstu ove studije distinkcija južni i sjeverni Partheni (koja u izvornoj građi nije osvjedočena) se koristi samo kao *terminus tehnicus* .

ovi (sjeverni) Partheni bi se mogli smjestiti na istoku ili sjeveroistoku gornjoiliričke provincije. Potvrdu postojanju ovih naronitanskih Parthena davala bi i dva epigrafska spomenika pronađena u okolici Užica na kojima se nalazi ime Jupitera Najboljeg Najvećeg Partinskog. Postojanje Plinijevih naronitanskih Parthena bi dokazivao i Apijan u svojim Ilirikama, gdje se Partheni navode kao narod pokoren od strane Oktavijana u istom dijelu i neposredno sa Ozuaeima, isto kao i kod Plinija Starijeg, i koji su isto vjerojatno bili naseljeni na istoku buduće provincije Dalmacije. [9]

Potpuno je razumljiv iznimni nesrazmjer u obimu informacija iz literarnih vrela za sjeverne Parthene i za južne Parthene. Ovi potonji su prebivali na samim granicama helenističkog svijeta i rano su ušli u orbitu grčkog i kasnije i italskog svijeta. Južni Partheni su bili prisutniji u historijskom smislu, ponajviše zahvaljujući ulozi koju su igrali u svezi svih događanja koja su pratila Ilirsku državu dinastije Agronida u drugoj polovini III st. p. n. e., i u prvoj polovini II st. p. n. e., Živjeli su i bliže obali uz i na glavnim komunikacionim pravcima. Oni su sigurno od sredine III. st. p. n. e. pripadali mediteranskom civiliziranom svijetu u skoro svakom pogledu. Za razliku od njih sjeverni Partheni su u dubokoj kontinentalnoj unutrašnjosti, na samim granicama prema prostorima koje se nalaze pod keltskom hegemonijom, i sve do nove ere su živjeli još uvijek na željeznodobni način, sa sličnim obrascima kao i susjedne ilirske i keltske zajednice. U orbitu rimskog svijeta ulaze tek sa Oktavijanovim pohodom iz 33. god. p. n. e., znaci dva i pol stoljeća nakon južnih imenjaka. Dok su sjeverni Partheni tek pali pod rimsku vlast, južni Partheni su već duži period aktivni sudionici razvitka klasične grčko – rimske civilizacije i značajno su podlegli helenizaciji. Svi ti činioci su bili razlogom te nesrazmjere u informacijama koje imamo o sjevernim i južnim Parthenima, i raspoloživog znanja o ove dvije narodnosne skupine. Dok o južnim Parthenima imamo relativno dosta informacija, o sjevernim Parthenima tek možemo naslutiti neke osnovne okvire njihovog postojanja i razvitka, a i to uz neophodnu pomoć i drugih izvora, ne samo onih koji dolaze iz korpusa literarnih narativa iz epohe klasične civilizacije i kasne antike. Tako je ime naronitanskih, sjevernih Parthena zabilježeno i na dva epigrafska spomenika, a njihovo ime se etimološki dovode u određenu vezu i sa hidronimom Prača.

[9] O tome da se Partheni (Περθεηνάται) iz Apijanovog podatka *Ill*, 16 (makar i u relativno korumpiranom imenskom obliku) odnose na iste one koje spominje Plinije Stariji kao zajednicu u okvirima naronitanskog konventa v. Vulić, 1903; Isti, 1907; Isti, 1933; Isti, 1934; Mayer, 1957, 259 : „Demnach wohnte dieser Teilstamm zwischen Sarajewo und Užice; ihn meint auch Appian, Illyr. 16 unter Περθεην-άται, um so mehr als er sie zusammen mit den Ὀξυαῖοι nennt, ebenso wie Plinius III, 143 gleich nach den *Ozuaei* (s.ds.)." O tome v. i Pavlović, 1970, 260 : „Dopo aver esposto questi fatti linguistici che danno modo di precisare più da vicino le sedi degli antichi Partini, vorrei rilevare che il Prof. Vulie ha accettato con molto acume la correzione *a/e* del nome Pertheneenatae di Appiano, secondo Plinio e le due iscrizioni su ricordate, delle quali una non ha nemmeno la *r* invece di t*h* e nell'altra ricorre soltanto l'abbreviazione *Par-*. Pure la grafia di Appiano può esser molto istruttiva, perchè essa non può spiegarsi ammettendo un errore grafico, ma palesa invece la traccia di una vocale ridotta di timbro imprecisabile, da cui allato a *r*, per effetti della metatesi, risulta *r*, con la vocale relativamente allungata, all'epoca in cui gli *er* nei riflessi serbi di voci paleoserbe risultavano a r (p. es. *margin* < *marginis*, vedi il mio articolo *O jednoj narodnoj poslovici*, Južnoslovenski filolog XVII). La relazione *Pert-*: *Part-* colla vocale ridotta non è isolata, poichè ricorre nella già ricordata doppia grafia: *Skard*< Skardwna presso Tolomeo, Skerdav presso Porfirogenito, allato alla variante Skirdav, e questa doppio grafia, che in fondo riproduce l'instabilità della pronuncia, ricorre nei lemmi come *Dalmatae : Delmatae, Andarvani: Anderba*, nei casi dove si hanno le liquide *r e l*."

Etimološka istraživanja

Rijeka Prača je najbitniji vodeni tok koji sa lijeve strane utiće u rijeku Drinu na prostoru Gornjeg Podrinja. Izvire ispod planine Jahorine, gdje se nalazi tzv. Vrelo Prače. Pri izvoru, gotovo pod samom Jahorinom, postoji i malo naselje koje se naziva Vrhprača. Svojim tokom rijeka Prača presjeca jugoistočnu Bosnu i ulijeva se u rijeku Drinu na mjestu koje nosi naziv Ustiprača. Rijeka Prača je i okosnica razvitka zajednica nositelja Glasinačke kulture, i njeno porječje, posebice u središnjem dijelu, obiluje nekropolama tumula i gradinskim naseljima iz bronČanog i željeznog doba. U iskopanim i istraženim nekropolama tumula u zoni rijeke Prače, pronađeni su i grobovi koji se tipološki svrstavaju u one određene kao „kneževski".

Eventualnu etimološku vezu etnonima Partheni i hidronima Prača prvi je predložio akademik Milivoje Pavlović u svome članku „La metatesi slava PART-PRAČA come criterio per la localizzazione dei Partini, stirpe illirica dell´ epoca Octtaviana", objavljenom 1941. god. O tome M. Pavlović (1970, 258-259) navodi sljedeće :

> „Nel caso attuale, per la soluzione dei problema, bisogna prendere le mosse dal nome del fiume Prača e da due nome di località *Prača* e *Ustiprača* l'ultimo dei quali significa lo sbocco (usti) del Prača (nel fiume Drina). In ambo i casi è conservata l'antica forma *Part-* sotto forma metatetica slava del tipo *or/ar* > *ra*, colla palatalizzazione della *t* davanti al suffisso slavo *ia*. La forma Prača è isocrona con le altre che hanno subito questa tendenza metatetica slava che si perdete ancora all'epoca della penetrazione degli Slavi nei paesi balcanici, come ad es.: *Labin* < *Albona* ; *Cres* < *Cersa*, it. *Cherso*; *Rab* < *Arbe*, [Arbh; Skradin < Skardw:na, *Scardona* (Porph.); *Raša* < [Arsiß, *Rasa* [Arsa a cui bisognaa aggiungere s.v. *Krap* < *Carpìo* il nome locale *Krapina* Devo rilevare il paralellismo dell'evoluzione fonetica fra Prača (Pratia) e Rača (**arč* — lat. *arc-em*), come pure la serie dei riflessi slavi da *Scard* < *Scord* - *Skradin*, *Skrad*, *Skradska Gora*, *Skradišćak, Skradnik, Skradska Kerunica, Skradno selo, Skradna*.....Questi tre toponirni: il nome del fiume *Prača* ed i due nomi di località Prača ed *Ustiprača* bastano per precisare la localizzazione della stirpe dei Partini. Il fiume Prača sorge sotto il masso del monte Jahorina, a sud-est di Sarajevo e scorre per la pianura che va verso il Drino, mentre il borgo di *Prača* si trova nella piccola vallata del corso superiore di questo fiume e allo sbocco l'altra piccola borgata *Ustiprača*. Ti composito Usti (sbocco) - *prača* rivela poi un'epoca arcaica come l'attesta la forma stessa, che del resto non è isolata in questa regione, dove si trovano due toponimi cioè *Ust-i-bar* e *Usti-kolina*, allo sbocco dei numi Ibar e Kolina. Da tutto ciò risulta che le sedi dei Partini si trovavano nella valle del fiume Prača, il che però non esclude la possibilità che questa stirpe abitasse anche all'oriente, verso la valle del fiume Djetinia, dove si trovano Bioska e Užice. Che le sedi del Partini si allargassero da questo lato, potrebbe dedursi anche dall'epoca da cui datano le due iscrizioni suricordate, cioè dalla seconda metà del sec. II d. Cr.....
>
> 261 : У чланку *La metatesi slava* Part-Prača *come criterio per la localizzazione dei Partini, stirpe illirica dell´ epoca Octtaviana* ја сам подржао решење које је заступао Н. В. Вулић, идентификујући топ. *Прача*, *Устипрача* и хидр. *Прача* из базе *part->*prat, Такво је решење уопште прихваћено, а то је

нарочито истакао А. Мајер у својој књизи *Die Sprache der alten Illyrier* (s.v. Παρθινοί).“

S. Josifović (1956, 152-153) :

„Napokon dodajem da za lokalizaciju Partina u Bosni i Zapadnoj Srbiji govore i lingvistički argumenti. Prof. Milivoj Pavlović je naime u svojoj raspravi „La metatesi slava PART - PRACA come criterio per la localizzazione dei Partini, stirpe illirica della epoca Ottaviana", objavljenoj u časopisu Archivum Romanicum XXV 1941, I87-l9l pokazao da je ime Partina etimološki srodno sa bosanskim hidronimom Prača i sa oba toponima Prača i Ustiprača. Sva tri imena su postala od jednog starijeg *part-* koje se nalazi i u imenu Partina, sa slovenskom metatezom tipa or/ar/ra i sa palatalizacijom glasa *t* pred slovenskim sufiksom *-ia*. Taj bi naziv bio obrazovan analogno toponimu Rača (<arč < lat. arc-em), koje je postalo od jednog starijeg Rat-ia. Analognu metatezu nalazi M. Pavlović u Σκαρδωνα Ptol.: Σκερδα Const. Porph.: Skradin, dok bismo za dublete Partini: Περθεναται imali paralele u dubletama Dalmatae : Delmatae. Reka Prača pak protiće blizu Drine, dakle blizu onih krajeva, nastanjenih Partinima i Desitijatima, sa kojima su se Rimljani borili.“

Anton Mayer (1957, 259) o vezi hidronima Prača i etnonima Partheni navodi sljedeće :

„Dann hat Milivoj Pavlović**,** Archivum Romanicum 25, 1941, 187 ff. auf den Fluß Prača**,** südöstlich von Sarajewo **—** an dessen Mündung *Ustiprača* liegt, ähnlich den an den Mündungen der Kolina und des *Ibar* liegenden *Ustikolina* und *Ustibar,* mit *Usti*, Mund, Mündung' wie in *Trave-münde*, *Fischa-ment*, alt *Fiscaha-gimundi* usw. - verwiesen, den er aus **Partia* (richtiger wohl **Partius* mit Genuswechael bei Flußnamen) durch Liquidametathese ableitet.“

M. Pavlović (1957-1958, 211) :

„Осем тога налазимо назив *Кратина*, поред широко распрострањеног израза *шкарпа*, на Сави *Sirmium> Срем*, а у Босни нарочито су значајни хидроним *Прача* и топоними Прача и *Устипрача*, према називу племена Партина (Parthines, Παρθηνοί), s kojima je Oktavijan ratovao. с којима је Октавијан ратовао. Ја сам их приказао као као паралелне топониму *Рача *Arče(m)*, cf. *Archivum Romanicum* 25, 1941, с. 187 и д. и. Јосифовић (Živa Ant. VI, 1). Однос *Part-/Pert* одговарао би случају *Dalmatae/Delmatae*, односно Skardwna (Ptolom.), Skerdav (Porph.). Третирање *ti* као *č* (у Рача) ослања се на аналогију у Брач < *Barzo* IX в., *Brattia*, и ово би могао поткрепити и назив великог далматског племена *Ditiones*, , јужно од Паноније (Strab. 7, 314; Plin. 3, 142), а и чији би се траг могао гледати и у хидроними *Дичина* (притока Чемернице)....“

M. Pavlović (1969, 43) :

„Analizirajući hidr. Prača i toponime Prača, Ustiprača u vezi sa metatezom +Parti >+Prati-, potkrijepio sam mišljenje N. Vulića o lokalizovanju Partina

(Archivum Romanicum XXV). Moje mišljenje usvaja i A. Majer. Uz Partine i druge, Pinije[10] pominje i pleme Ozuai.".

U reprintu (iz 1970. god.) članka iz 1941. god., M. Pavlović je ubacio i vrijedan dodatak „Prasl. Metateza Part – Prača sa interpretacijom značenja Krajina, Krajište" (str. 260-262), u kojem se detaljno i razložno obrazlaže nova teorija o etimološkom porijeklu parthenskog imena. Polazeći od česte historijske pojave fenomena graničnih područja, koja su značajna za odbranu zemlje, politije, države, kao što su npr. iranska Partija, rimski Limes (od kojeg etimološki potiću nazivi gradova Limoge i Limburg), mark/marche, margrave, M. Pavlović navodi :

„Сама чињеница да постоје називи појединачних крајева у зависности од функције према држави, и који су постајали етноними, - сугестивно намеће потребу да се такви примери анализирају, како би се могли извући извесни конкретни закључци, а можда неки и од општијег значаја. Такав је случај са називом *Партини*..... У односу на завојеваче, Партини су, како их Плиније, Полибије и Мелас означавају, просто биле групе пограничних племена (cf. *pars*, pl. *partes*) у значењу „fines", „confines"....a *Partini*, resp. *Partines* је облик који показује погранични однос према завојевачима, што је чинило основну оријентацију старих писаца. Назив предела, схваћен као назив за становништво тога предела, јасан је у изразу *ex Partines*, у функцији локатива – аблатива. У типу *Праča* није у основи по роду прилагођен хидроним како бојажљиво примећује А, Мајер, већ управо основа *Partin-*, како сам ја претпоставио у своме чланку - *Partia* cf. *Parthia* у Азији, тј. колектив „крајишта", „крајишка места", а такав назив као формиран пренет је на функцију хидронима. У албанској зони, где немамо топонима, још је јасније да се назив *Partini* односи на територију с обзиром на завојеваче. То није облик који су себе називали Партини, када је за Римљане могао добити и етнонимску вредност, као што *Österreicher* постало прави етноним опозитно према *Deutsche*, а са ослонцем на назив територије *Österreich*....Овакву релативну и секундарну етнонимску вредност *(Partini : Prača)* налазимо и у називу предела *Parthia*, Pavrtqia у средњој Азији, а тако и *Parthi*.... На тај начин база *part- је дала изведенице слично типу *Крајина* (*Црногорска крајина, Босанска крајина, Тимочка крајина*) и *Крајишници*."

D. Vujičić (1982, 83) :

„Naziv *Prača* predstavlja jedno od interesantnijih vodnih imena u slivu Drine, pa i znatno šire, i to iz više razloga — i lingvističkih i istorijskih. Naravno, pri njegovu tumačenju, kao što je to činjeno i davno prije, poći ćemo od naziva ilirskog plemena *Partini*. Ćorović u razmještajnom lociranju ilirskih plemena Partine smješta oko sredine Drine. Evo šta on kaže: „Oko sredine Drine behu *Partini* čije saplemenike spominju i mnogi pisci i u okolini Drača. U užičkoj okolini našli su se dva votivna spomenika podignuta Jupiteru Partinu". U nazivu plemena *Partini* (*Parthines*, *Παρυηνοί*) uočavamo bazu part- koju možemo gotovo sa sigurnošću smatrati osnovom našeg rječnog naziva *Prača*. Naime, baza *part-* pretrpjela je metatezu (*or/ar/ra*), *-t-* je palatalizovano pred slovenskim sufiksom *-ia*, i to bi praktično bilo sve. Ovo je, u stvari, tumačenje

[10] Riječ je najvjerojatnije o štamparskoj grešci u tekstu Milivoja Pavlovića. Umjesto Pinije, pravilnije bi bilo da stoji Plinije.

prof. Pavlovića, koji se ponajviše i bavio objašnjavanjem vodnog imena Prača. Pored navedenog tumačenja u Arch. Roman. iz 1941, prof. Pavlović se na nastanak ovog imena osvrtao još i u Južnoslovenskom filologu (knj. XXII/1—4, Beograd 1957—58, str. 211. i 212) govoreći o perspektivama i zonama balkanističkih jezičkih procesa, i tom prilikom apostrofirao da su sa metatezom „... u Bosni naročito značajni hidronim Prača i toponimi Prača i Ustiprača, prema nazivu plemena Partina (__), s kojima je Oktavijan ratovao". Kao paralelu naveo je *Rača* < **Arče(m)*, a „tretiranje *ti* kao *č* (u *Rača*) oslanja se na analogiju u *Brač* < *Barzo* IX v., *Brattia*. I docnije, u vezi s neslaganjem Skoka i Ramovša oko romansko-balkanske palatalizacije, Pavlović će pomenuti *Praču* u zaključku: „Prema ilirsko-romanskom zakonu usmjeravanja *č* (Mučanj, Prača) imamo keltsko-romansko usmjeravanje *c* (*Mucul, Varcar*)..." U vezi s procesima metateze, on nazive *Prača* i *Ustiprača* pominje i u radu *Onomastica Illyrica* (Onomastica jugoslavica 1, Ljubljana 1969, str. 43), a određenije o slovenskoj likvidnoj metatezi konstatuje u radu *Perspektive i zone balkanističkih jezičkih procesa* (JF XXII / 1 —4, 1957—1958, str. 210) sljedeće: „Metateza likvida nije karakteristična jedino za slovenske jezike; ali s obzirom na balkanske jezike, koji su ulazili u simbiozu sa slovenskim jezicima iste teritorije, — ona u punoj meri zadržava karakter praslovenskoga procesa, podstaknuta osnovnim uzrokom iz prve epohe praslovenske jezičke zajednice"."

U iliroslavenskim predjelima je uobičajeno da zemljopisna, naseobinska i regionalna imena postaju plemenska, narodnosna ili nacionalna ili bilo kakvog drugog etnonimskog tipa, naravno to važi i u obrnutom obrascu. Upravo je najčešći slučaj baš sa etnonimom „Krajišnik", na koji se kroz našu povijesti nailazi u najrazličitijim kontekstima i na različitim prostorima. U skoro svim tim slučajevima, ovaj termin nosi u sebi i određenu, specifičnu etnonimsku sadržinu.

Autarijatska politija, Kelti, skordička politija i Partheni

Priča o sjevernim Parthenima, onima koji su u I. st. n. e. bili svrstani u naronitanski konvent (gornjo?)iliričke provincije, vjerojatno je započela stoljećima ranije. Ilirski narod Autarijata i njegova politija su stoljećima u toku starijeg željeznog doba održavali hegemoniju na jednom širokom pojasu ilirskih i tračkih područja.[11] Inače, matična autarijatska teritorija, prije same ekspanzije od kraja VI. pa do sredine V. st. p. n. e. bilo je upravo područje jugoistočne Bosne i jugozapadne Srbije, uključujući i porječje rijeke Prače i ona mjesta u užičkom kraju gdje su pronađeni epigrafski spomenici sa parthenskim imenom. Međutim, oko 310. god. p. n. e., i pored žestokog i dužeg otpora, navala, jačeg, razvijenijeg i brutalnijeg keltskog vojno – političkog i demografskog konačno je uspjela slomiti autarijatsku i hegemoniju i politiju. Iako je u vrelima potvrđeno iseljavanje autarijatskih zajednica u različitim pravcima, ipak je nesumnjivo moralo biti i onih koji su ostali nakon autarijatskog rasapa. Nakon formiranja moćne skordičke politije, koja je bila keltske etničke, kulturološke i političke

[11] Dostupni vrela – literarni narativi u kojima se spominje autarijatsko ime :

Pseudo-Aristotel, O čudnovatim vijestima, 138.

Pseudo-Skilaks, Periplus, 24.

Agatarhid, eksceptiran od Fotija, fr. 59.

Nikola Damašćanin, Čudnovati običaji, fr.115 J.

Diodor Sikulski, Biblioteke, III, 30, 3; XX, 19, 1; 113, 3.

Strabon, Geografija, VII, 5, 1; 6 – 7; 11-12.

Kurcije Ruf, Povijest Aleksandra Velikog Makedonskog, fr. I, 12.

Plinije Stariji, Historija prirode, IV, 35.

Apijan iz Aleksandrije, Rimska historija, Ilirike, 2 – 5.

Flavije Arijan iz Bitinije, Anabaza (vojna) Aleksandrova, I, 5, 1-5.

Polijen, Ratne vještine (Strategamata), IV, 12, 1; VII, 42.

Justin, Epitome historije Pompeja Troga, XV, 2, 1.

Elijan Klaudije, O prirodi životinja, 17 c 41.

Orosije, Historija protiv pagana, III, 23, 36.

Stefan Vizantijski, Ethnika, s.v. 1 V.

Za sad postoji samo jedan epigrafski spomenik na grčkom jeziku, pronađen u selu Oliveni kod Bitolja, uzidan u crkvu sv. Ane, a za koji postoji mogućnost da se na njemu možda spominju Autarijati. Epigrafski spomenik čuva se u Arheološkom muzeju u Skoplju. Natpis na grčkom jeziku govori o pohodu makedonskog kralja Filipa V. protiv Dardanaca u proljeće i rano ljeto 206. god. p. n. e. Nažalost spomenik je veoma oštećen i izlizan, tako da se sadržaj može samo djelomično rekonstruirati. Po Vulićevoj transkripciji, u trećem retku stuba, može se pročitati riječ Aὐta(riᾶtai), ali zbog velike nečitljivosti redova koji prethode trećem redu i dolaze neposredno poslije njega, teško bismo mogli da zaključimo u kojem se to kontekstu spominju Aὐta(riᾶtai), ako je Vulićeva transkripcija Aὐta(riᾶtai), uopće tačna. F. Papazoglu na osnovi kopije dr. sc. I. Mikulčića daje transkripciju natpisa u kojoj se ne nalazi ni najmanji nagovještaj eventualnog prisustva autarijatskog imena u bilo kom obliku. Vulić, 1948, br. 53; Papazoglu, 1969, 118; 430-431.

O Autarijatima v. i Papazoglu, 1970; Mesihović 2007; Isti, 2014; Isti, 2014B, Autarijati.

O Parthenima v. Smith W., 1857, 553; Patsch, 1938; Mayer, 1957, 258-259, natuknice Παρθῖνοι i Πάρθος; Ceka, 1970; Arheološki leksikon BiH, Tom I, 1988, 136; Cabanes, 2007; Mesihović, 2007, 114 – 116; Isti, 2007 A, 17 - 19; Isti, 2011 C, 63 – 64; Šašel Kos, 2013.

osnove, ali je u sebe inkorporirala potčinjavanjem i ilirske i tračke zajednice,[12] nastupila je i nova politička i vojna realnost na središnjem i zapadnom Balkanu.[13]

Podunavski Kelti druge polovice IV. i početaka III. st. p. n. e. i njihovi nasljednici Skordisci III. i II. st. p. n. e. su bili ekspanzivan činilac na Balkanu i nesumnjivo su predstavljali veliku pretnju po susjedne ilirske i tračke narode, kao i za Makedoniju na jugu. Strabon u svome djelu „Geografija" navodi kako su Skordička pustošenja depopulirala određene prostore u toliko mjeri da ih je pokrila nepregledna šuma. U tom kontekstu Strabon spominje i „beznačajne narode" koji su i bili izloženi

[12] *Strab. Geo.* VII, 5, 2.

[13] O Keltskom prodoru na Balkan i Skordiscima v. Mayer, 1940; Žganjer, 1950-1951; Gavela, 1951; Isti, 1951 A; Filip, 1956; Stipčević, 1960; Marić, 1963; Papazoglu, 1969, 209-298; Todorović, 1968; Isti, 1974; Majnarić-Pandžić, 1970; Ista, 1972; Ista, 1978; Ista, 1990; Ista, 1996; Ista, 1997; Ista, 1998; Zuffa, 1975; Zaninović, 1976; Isti, 2001; Keltoi, 1984; Jovanović, 1987; Isti, 1987 A; Isti, 1987 B; Isti, 2014; Popović, 1987; Moscati, 1991; Tasić, 1992; Kruta, 1996; Sordi, 1999; Knežević-Jovanović, 2003; Matasović, 2003; Theodossiev, 2005; Mihajlović, 2019.

napadima Skordiska. [14] Nesumnjivo se pod ovim neodređenim izrazom nalaze i one zajednice i skupine koje su kasnije bile zapisane u klasično-civilizacijskim vrelima pod parthenskim imenom.

Literarna vrela koja opisuju keltske i skordičke napade na Balkanu spominju razaranja, pustošenja, nasilja i svireposti u takvim razmjerima da su kod svih onih naroda koji su na sebi osjetili njihove napade izazivali strah velikih razmjera (ο απο Γαλατῶν φόβος) Svojim bogovima su žrtvovali zarobljenike i ljudsku krv, pili su iz još krvavih i kosom pokrivenih i sa preostalim ostacima mozga ispunjenih, ljudskih lubanja, palili su zarobljenike, iz trudnih žena su kopljima čupali nerođenu djecu, vršili masovna ubojstva.[15] Keltima nije bio tuđ ni klasični kanibalizam. Trideset godina nakon što su srušili autarijatsku zajednicu, tijekom svoga velikog pohoda na Grčku, evidentirani su slučajevi da su Kelti u Etoliji jeli bolje popunjenu novorođenčad.[16] Keltsko užasavajuće uništavanje etolskog grada Kalija (ako je vjerovati Pauzanijevom opisu), spada u red najvećih i najsvirepijih zločina učinjenih u cjelokupnoj povijesti čovječanstva.[17] Tradicija o divljaštvu, svireposti i surovosti balkanskih Gala sačuvala se jako dugo sve do gotskog povjesničara Jordanesa na samom osvitu srednjeg vijeka, tisuću godina poslije dolaska Kelta na Balkan.[18] Iako ne bi trebalo isključivati određena pretjerivanja autora svi spomenuti podaci su ipak bili zasnovani na stvarnim činjenicama o zločinima koje su počinile keltske i skordičke zajednice naseljene na Balkanu od kraja IV. st. p. n. e. Moguće je da su Skordisci prodirali i u dubinu ilirskih zemalja, pa dolazili i sve do Jadranskog mora.[19]

Ovakav skoro dvoipostoljetni nivo kontinuiranih upada, prepada, napada, pustošenja sa razbijanjem ranijih političkih, društvenih, ekonomskih, naseobinskih struktura, iseljavanjima, preseljavanjima, doseljavanjima, sklanjanima u refugije upravo bi na tim najugroženijim zonama vremenom stvorili i ambijent i mentalitet krajišta. To bi se moglo usporediti sa npr. stanjem u sjevernocrnomorskim stepama gdje je sve do kraja XVIII. st. postojala višestoljetna razvijena i prepoznatljiva graničarska kultura koja je dovela i do formiranja određenih slobodnjačkih i autonomnih etnografskih i političkih fenomena (koji su srastali i nastajali od raznorodnih elemenata), kao što su Zaporoški kozaci, Donski kozaci, pa i Nogajci i Kalmici. Sličan primjer imamo i u iliroslavenskim zemljama u vremenima osmanske, habsburške i mletačke konfrontacije gdje su se u graničnim zonama od XVI. pa do XIX. st. razvile zasebne krajiške kulture, sa svojim etnografskim specifičnostima, posebnim vrijednostima,

---

[14] *Strab. Geo.* VII, 5, 12 : εἶχον δὲ καὶ τῶν νήσων τινὰς οἱ Σκορδίσκοι: ἐπὶ τοσοῦτον δ᾽ ηὐξήθησαν ὥστε καὶ μέχρι τῶν Ἰλλυρικῶν καὶ τῶν Παιονικῶν καὶ Θρᾳκίων προῆλθον ὀρῶν: κατέσχον οὖν καὶ τὰς νήσους τὰς ἐν τῷ Ἴστρῳ τὰς πλείους, ἦσαν δὲ καὶ πόλεις αὐτοῖς Ἑόρτα καὶ Καπέδουνον.... Βέσσοι δέ, οἵπερ τὸ πλέον τοῦ ὄρους νέμονται τοῦ Αἵμου, καὶ ὑπὸ τῶν λῃστῶν λῃσταὶ προσαγορεύονται, καλυβῖταί τινες καὶ λυπρόβιοι, συνάπτοντες τῇ τε Ῥοδόπῃ καὶ τοῖς Παίοσι καὶ τῶν Ἰλλυριῶν τοῖς τε Αὐταριάταις καὶ τοῖς Δαρδανίοις. μεταξὺ δὲ τούτων τε καὶ τῶν Ἀρδιαίων οἱ Δασαρήτιοι εἰσὶ καὶ Ἀγριᾶνες καὶ ἄλλα ἄσημα ἔθνη, ἃ ἐπόρθουν οἱ Σκορδίσκοι μέχρι ἠρήμωσαν τὴν χώραν καὶ δρυμῶν ἀβάτων ἐφ᾽ ἡμέρας πλείους ἐποίησαν μεστήν. ("Skordisci su također držali neke od otoka, i povećali su se do te mjere da su napredovali sve do ilirskih, peonskih i tračkih planina; prema tome, također su zauzeli većinu otoka na Istru /Dunavu op. S.M./. A imali su i dva grada — Heortu i Kapedunum…./Trački op. S.M./ Besi žive u kolibama i vode bijedni život, a njihova zemlja graniči s planinom Rodopom, zemljom Peonaca i zemljom dvaju ilirskih naroda — Autarijata i Dardanaca. Između njih i Ardijejaca nalaze se Desareti, Hibrijani i drugi beznačajni narodi, koje su Skordisci nastavili pustošiti dok nisu ispraznili zemlju i učinili je punom neprohodnih šuma na udaljenosti od nekoliko dana putovanja.").

[15] *Flor.* I, 39; *Ruf. Fest.* IX; *Amm. Marcel.* XVII, 4, 4; 4, 10; *Oros.* V, 23, 17

[16] *Paus.* X, 22, 34; *Strab. Geo.* IV, 5, 5; *Cass. Dio* V, 32, 3-4

[17] *Paus.* X, 22

[18] *Iord.* 219

[19] *Flor*, I, 39 : *nec in proximas modo provincias contenti incurrere, Thessaliam atque Dalmatiam, in Adriaticum mare usque venerunt; eoque fine retenti,29 quasi interveniente natura, contorta in ipsas aquas tela miserunt.* („Ne zadovoljivši se samo napadom na susjedne pokrajine Tesaliju i Dalmaciju, prodrli su se sve do Jadranskog mora. Zadržani tom granicom, kao da im priroda staje na put, zamahnuli su oružjem i bacili ga u same vode.").

prisutnom samosvijesti, određenom ratničkom tradicijom i etikom življenja i načina života. Sličan primjer, istina u kraćem vremenskom razdoblju odvijanja, ali sa svjetskim utjecajem daje i Američka granica, frontier, ili ono što se popularno zove „Divlji zapad", isto kojeg su oblikovali različiti doseljenički elementi. U III. i II. st. p. n. e. jedno takvo graničarsko, krajiško područje je bila i nekadašnja matična autarijatska teritorija, postupno formirano u odnosu prema Skordiscima i njihovoj hegemoniji ili bar prostoru prevlasti. Iako se ova „zona hegemonije" Skordiska mijenjala u periodu III. – I. st. p. n. e. i još uvijek nije pouzdano definirana, ipak bi se okvirno moglo pretpostavljati da su u nju ulazili skordičko jezgro u širem području oko ušća Save u Dunav, gravitirajući dijelovi panonskog bazena (istočna Slavonija, sjeveroistočna Bosna, dijelovi južne Bačke i zapadnog Banata), donje- i moguće srednje Podrinje, dolinom Morave pa sve do granica Dardanije i Makedonije na jugu i rijeke Timok na istoku.

I dosadašnja arheološka istraživanja pokazuju kako krajem IV. st. i u III. st. p. n. e. prostor na kojem su postojali autarijatska narodnosna zajednica i sjeverna varijanta glasinačke kulture, ulazi u populacioni i kulturni hijatus. U tom periodu zamire kulturni život, i domaća produkcija materijala konačno prestaje. Više se ne nailazi na tumule i nalaze koje bismo mogli datirati u razdoblje poslije IV. st. p. n. e., a izgleda da tada prestaje i život mnogobrojnih gradinskih naselja.[20] To iščezavanje jedne narodnosne i kulturne zajednice sa milenijumskom egzistencijom se desilo tako brzo i naglo da se čini kao da se odigralo u trenutku, a najbolje objašnjene za to može se naći u djelovanju nekog vanjskog faktora, u konkretnom slučaju onog keltskog. I nakon prestanka postojanja autarijatske politije, koji se čini kao nagli, nenadani prekid bez presedana u povijesti, primjetno je da nema pojave neke nove kulture i neke nove etničke populacije u Gornjem Podrinju, i kao da se negativne posljedice autarijatskog rasapa osjećaju i u toku III. i II. st. p. n. e.

I u tim takvim uvjetima tu bi se organizirale preostale lokalne zajednice (surogati, ostatci nekadašnje autarijatske narodnosne zajednice i politije) uvezavši se sa nekim izbjeglim skupinama ili raznoraznim doseljenicima, koji bi dolazili u ove depopulirane, ali i slobodnjačke zone bilo u grupama ili individualno. Sve te male, autonomne zajednice bi vremenom dobijale neki skupni oblik i bile objedinjene pod zajedničkim graničarskim, krajiškim imenom, koje bi bilo i njihova identitetska prepoznatljivost. Moguće je da su oni razvili i neke zajedničke institucije, zajedničku svijest pa bi se mogli nazvati i narodom, pa i politijom. Moguće je da su ih onda kao takve Rimljani, kada je svrha postojanja krajine prestala, jednostavno pretvorili u peregrinski *civitas* kao i bilo koji drugi ilirički narod, kao što se to oficijelno desilo i sa Zaporoškim Sičem 1775. god. i Vojnom Krajinom (razvojačena 1873, a potpuno ukinuta 1881. god.).

Zanimljivo je i indikativno je kako su sjeverni Partheni bili na onom području koje je bilo istočna granična zona provincije (Gornji?) Ilirik/Dalmacije, i moguće je da je granica između Ilirika i Mezije išla linijama koje su bile i granice toga „krajišta" iz III. – I. st. p. n. e. Rimljani kao praktični administratori svoga imperija znali su određivati unutarnje međe na osnovi historijskih tradicija, etničkih, narodnosnih i političkih okolnosti i civlizacijsko – kulturoloških fenomena. Zato je za pretpostaviti i kako je istočna granica Ilirika slijedila već neke zatečene crte «etničkog» i političkog razgraničenja koje su postojale na središnje-balkanskom prostoru među ilirskim i tračkim narodima i keltskim Skordiscima i Mezima. Pošto je rimska politička praksa uspostave uprave i administrativno-teritorijalnog uređenja u provincijama više-manje slijedila određene šablone i zatečene, bar u osnovnim crtama, konture predrimskog ustroja normalno bi bilo očekivati da su isti princip primijenili i na razgraničenje provincija na etnički šarolikom središnjem Balkanu na kojem su živjeli sjeverni Partheni.[21] U tom slučaju bi u provinciju Ilirik ušle one peregrinske *civitates* koje su pokazivale (ili

[20] Čović, 1976, 288

[21] Mesihović, Autarijati, 2007, 175 – 176 i fus. 501

imale) određene veze sa zapadnobalkanskim prostorom, tj. najvjerojatnije u najvećem broju slučajeva *civitates* koje su po svojim osobnostima gravitirale dinarskom pojasu, odnosno ilirskom etničkom i jezičkom kontinuumu. Tako bi i ovo „ilirsko krajište“, ta Parthenia bilo uključeno u Ilirik kao njegova krajnja istočna zona, a ne u susjednu Meziju u kojoj se nalazio gro nekadašnje teritorije koja se nalazila pod hegemonijom ili prevlašću Skordiska. Na osnovi popisa i rasporeda domorodačkih naroda u provinciji (Gornji?) Ilirik/Dalmaciji koji daje Plinije Stariji može se uočiti kako na zapadu provincije dominiraju iznimno brojne i velike politije dok se iduči prema istoku uočava sve veća iscjepkanost. Na istoku se ustvari nailazi na čitav niz malih ilirskih politija. Postojanje ovako velikog broja minijaturnih plemenskih zajednica može se tumačiti jedino kao posljedica velikog tektonskog poremećaja koji je zahvatio jednu znatno veću narodnosnu zajednicu rezultirajući urušavanjem njenog jedinstva i politije koju je ona reprezentirala. U prvom redu riječ je o autarijatskoj narodnosnoj zajednici i politiji koja je nekoć bila “najveći i najmoćniji ilirski narod”. Pored autarijatske politije koja je nasilno srušena od strane Kelta oko 310. god. p. n. e., konglomeratu malih politija na jugoistoku Provincije doprinijelo je i uništenje cjelovite „Ilirske države“ dinastije Agronida koje su Rimljani konačno izvršili 168. god. p. n. e.

Epigrafski spomenici

1. *CIL* III, 8353 (p 2328, 117) = *ILJug* III, 1503 = *AHB* p 258 = EDCS–ID : EDCS 30800069 = HD059905 = TM185847 iz Užica (Srbija), *provincia Dalmatia*.[22]

I•O•M•**PARTINO** / C•IVL•RVFVS / TRIB•COH•I•MIL / DELM•PRO•SAL /5 [[[*damnatio memoriae*..../....]]]I•L•P

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) ***Part(h)ino*** */ C(aius) Iul(ius) Rufus / trib(unus) coh(ortis) I mil(liariae) / Delm(atarum) pro sal(ute)* /5 [[[*damnatio memoriae/.....*]]]*i l(ibens) p(osuit)*

„Jupiteru, Najboljem, Najvećem, Parthenskom, Gaj Julije Ruf, tribun „I. dalmatinske duplirane kohorte" za zdravlje (*damnatio memoriae*) rado postavi."

[22] EDH : http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD059905

Ubi erat lupa : http://lupa.at/29884

Vulić – Ladek – Premerstein, 1901, 157 – 158, br. 81; Vulić, 1948, 247, br. 485 i foto; Wilkes, 1969, 473.

Preuzeto sa http://lupa.at/29884/photos/1

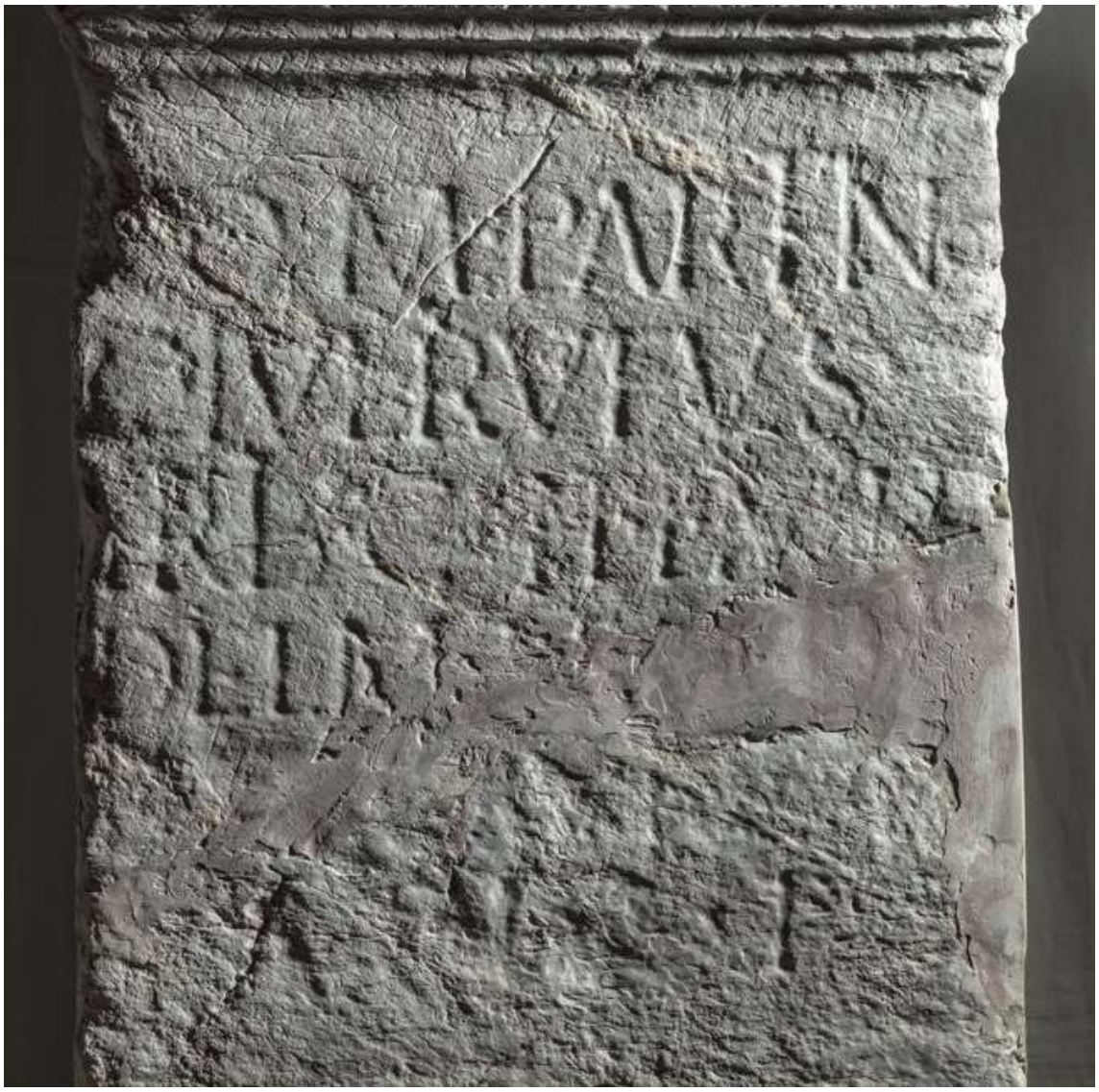

Preuzeto sa http://lupa.at/29884/photos/2

Problem sjevernih Parthena je iznimno zanimljiv. Iako je ovaj natpis pronađen na području današnjeg Užica, postoje značajne indicije da su ovi Partheni naseljavali i dijelove današnje jugoistočne Bosne, i da hidronim Prača ima etimološku vezu sa parthenskim imenom.

Posvetni natpis zapovjednika (vojnog tribuna) Gaja Julija Rufa je postavljen ili za vrijeme princepsa Domicijana (81. – 96. god. n. e.) ili za vrijeme Komoda (180. – 192. god. n. e.), jer su oba ova princepsa nakon nasilne smrti pretrpila i *damnatio memoriae*. Radi toga je dio teksta u petom i dijelu šestog retka izbrisan, jer je moguće sadržavao ime ili Domicijana ili Komoda. Vulić – Ladek – Premerstein u svome članku pretpostavljaju da je prije riječ o Komodovom imenu, i predlažu nadopunu 5. i 6. retka na sljedeći način : *pro sal(ute) / [Imp(eratoris) M. Aureli / Commod]i...*

Zanimljivo je da se i ovaj natpis na kome se spominje „I. dalmatinska duplirana kombinirana/mješovita kohorta“ nalazi na graničnom području provincije Dalmacije (konkretno prema Gornjoj Meziji).

Područje Užica je definitivno bilo u okvirima provincije Dalmacije. Natpis je posvećen Jupiteru, Najboljem, Najvećem Parthenskom. Pod imenom Partheni se spominju dvije zasebne ilirske

zajednice, jedna (sjeverna) u području naronitanskog konventa provincije Gornji Ilirik/Dalmacije, a druga (južna) na ilirskom području provincije Makedonije.

2. *CIL* III, 14613 = *ILJug* III, 1497 = *ILJug* III, 1515 = *AHB* p 257 = AE 1901, 129 = AE 1902, 36 = EDCS-IS: EDCS 30200393 = HD031791= TM182211 iz Bioske (okolina Užica).[23]

I O **PAR** / AVR / DASIVS / IIVIR / V S L M

I(ovi) O(ptimo) ***Par(thino)*** / *Aur(elius) Dasius* / *IIvir* / *v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*

„Jupiteru Najboljem, Parthenskom, Aurelije Dasije, duovir, zavjet zavjet ispunio rado zasluženo"

Aurelije Dasije je u vremenu kada je podignuta ara bio duovir neimenovane jedinice municipalne autonomije, kojoj je pripadalo užičko područje.

[23] EDH : https://edh.ub.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD031791

Ubi erat lupa : http://lupa.at/29926

Vulić – Ladek – Premerstein, 1901, 159 – 160, br. 83; Vulić, 1948, 239, br. 473 i foto.

Preuzeto sa http://lupa.at/29926/photos/1

Na južne Parthene, na osnovi dosadašnjih spoznaja, odnosi se samo jedan epigrafski spomenik i to CIA 164 = LIA 172 = AE 1955, 77 = AE 1966, 414 = EDCS-ID: EDCS-13700332 = HD019227 = TM120902 iz mjesta Shijon/*Scampa*, *provincia Macedonia*.[24]

D M S / SATRIA C L / CVPITA H S E / LVPVS PRIMAE L / PARTHINVS EX / LATIO CONIVGI / PIENTISSIMAE / ET SIBI POSVIT

*D(is) M(anibus) s(acrum) / Satria C(ai) l(iberta) / Cupita h(ic) s(ita) e(st) / Lupus Primae l(ibertus) /*5 *Parthinus ex / Latio coniugi / pientissimae / et sibi posuit.*

Zahvaljujući pronađenim epigrafskim spomenicima iz užičkog kraja, mogli bi preciznije locirati sjeverne Parthene u ranoprincipatskom periodu. To bi bilo u skladu i sa spomenima sjevernih Parthena u narativima Plinija Starijeg i Apijana, jer bi se iz njihovih konteksta izlaganja moglo zaključiti kao sjeverni Partheni prebivaju negdje na istoku provincije (Gornji?) Ilirik/Dalmacije, moguće u njenom najistočnijem dijelu koji je iz pravca gornjeg i srednjeg Podrinja i Polimlja gravitirao prema zapadnoj Moravi.

[24] EDH : https://edh.ub.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD019227

Ubi erat lupa : http://lupa.at/20517

Preuzeto sa http://lupa.at/20517/photos/1

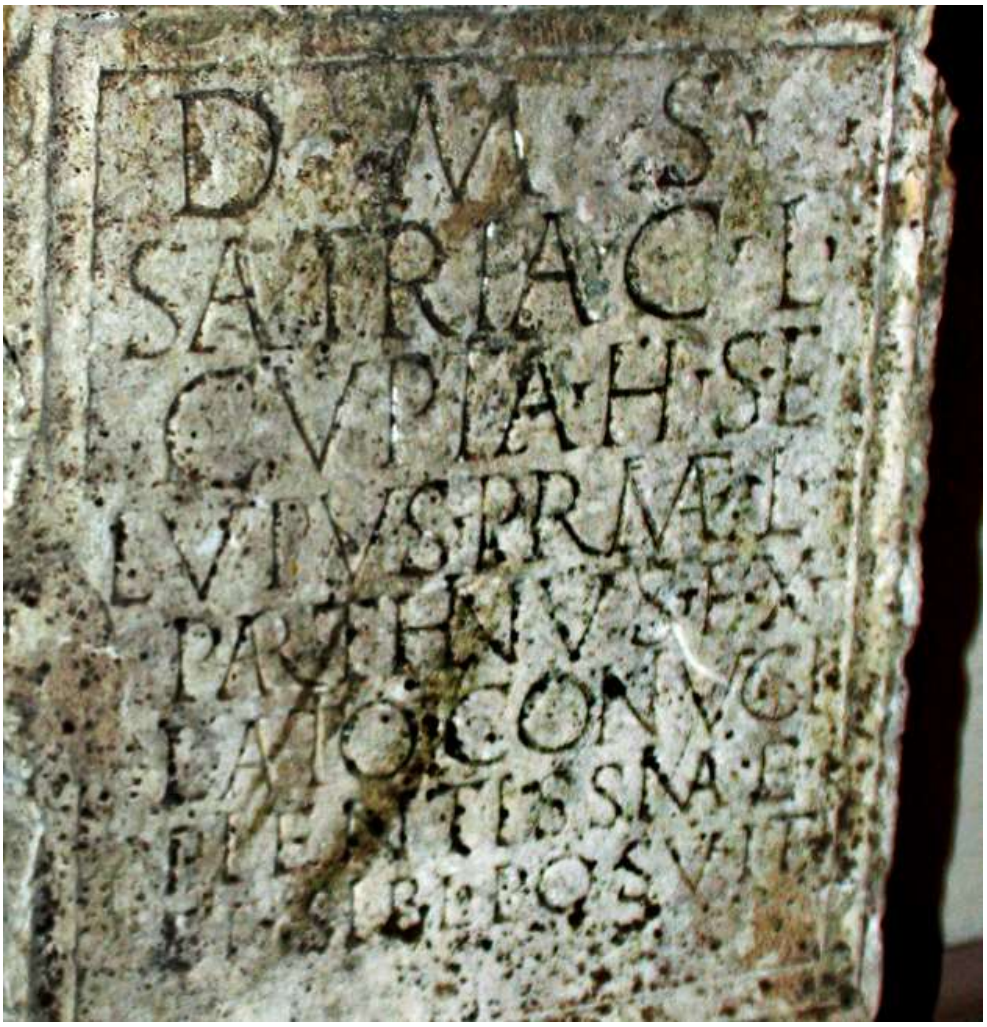

http://lupa.at/20517/photos/2

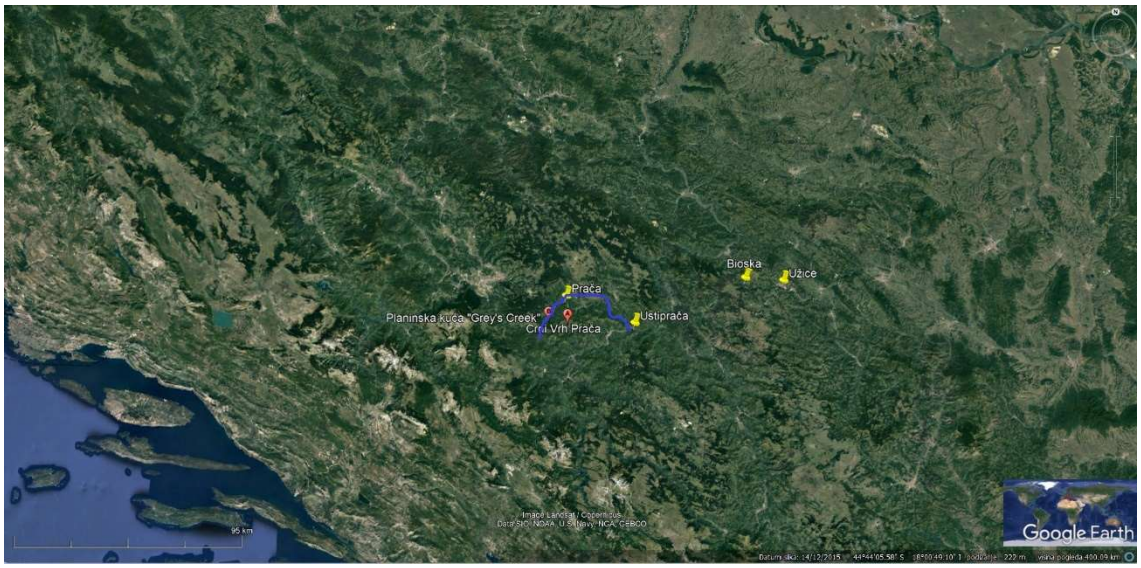
Bioska
Užice
Prača
Planinska kuća "Grey's Creek"
Crni Vrh Prača
Ustiprača
95 km
Google Earth

„Bezimeno kraljevstvo“ u porječju Prače

Kao što je već rečeno ranije, porječje Prače, posebice njen središnji dio, je bilo jedno od bitnijih žarišta razvitaka Glasinačke kulture i to u svim njenim fazama. Zajednice, nositelji navedene kulture, naseljene na ovom prostoru, su u starijem željeznom dobu doživjele i vrhunac svoga općekulturološkog razvoja, što se manifestiralo i u političkoj, društvenoj i ekonomskoj moći, naseobinskom načinu života i materijalnoj produkciji. Iako ovi stanovnici nisu ostavili zapisa o sebi, niti za sad postoje zapisi od njima od nekih drugih, ipak je pronađeno dovoljno arheološke građe koja bi na neki svoj način govorila o ovom „bezimenom kraljevstvu“. Ono što se sa većom sigurnošću može tvrditi jeste to da je zajednica koja je prebivala u porječju Prače u starijem željeznom dobu bila sastavnica onoga što se danas definira kao ilirski etnički i jezički kontinuum.

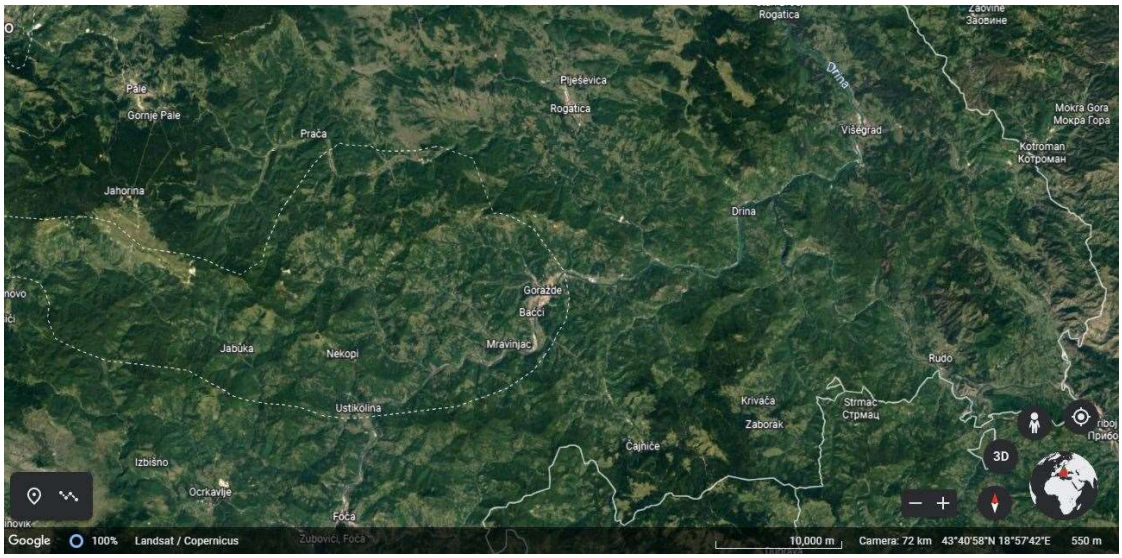

Porječje rijeke Prače

Nepoznati su nam razlozi koji su vodili marljivog i pedantnog Františeka Fialu, kustosa Zemaljskog muzeja u Sarajevu, da šestu kampanju sustavnog arheološkog istraživanja nalazišta Glasinačke kulture započne sa iskopavanjima na prostoru Vinograda u seoskom području Gornje Vinče smještene u srednjem porječju rijeke Prače. Za razliku od prethodnih rukovoditelja istraživanja Glasinačke kulture, Čire Truhelke (za 1888., 1889. i 1890. god.) i Đorđa Stratimirovića (za 1892. god.) koji su iskopavanja vodili na užem području, eponimnoj visoravni ove kulture, Fiala, po rođenju Čeh i po sudbini Bosanac, po struci kemičar i po znanstvenom usmjerenju vrsni arheolog, je svoje široko zasnovane kampanje otisnuo sa visoravni prema okolnim arealima u potrazi za drugim nalazištima ove bogate i dugovječne prahistorijske kulture.[25] I tako je on spoznao da je glasinačka visoravan samo

[25] Glasinačka kultura je u orbitu znanosti ušla odmah po austrougarskoj okupaciji Bosne i Hercegovine. Moritz Hörnes je već u ljeto 1879. god. ukazao na arheološko – povijesno značenje materijalne kulture sa glasinačke visoravni, a već iduće godine je poručnik J.Lexa, prilikom izgradnje puta Han Podromanija – Rogatica, otvorio prve tumule na glasinačkom platou i pronašao u njima mnoštvo nalaza, među kojima i čuvena brončana glasinačka kultna kolica koje «vuku» dvije ptice. Nalaze pronađene u tom iskopavanju iz 1881. god. objavio je Ferdinand von Hochstätter. Pet godina nakon iskopavanja poručnika Lexa, isto austrougarski oficiri J. Glossauer i F. Brudl su vršili iskopavanja tumula na Glasincu, čije nalaze je objavio Moritz Hörnes. Ali sva ova istraživanja nisu bila institucionalno organizirana, sustavno arheološki iskopavana i istraživana niti stručno vođena. I tek je 1888. god. započela prva takva sustavna istraživačka arheološka kampanja u organizaciji tek osnovanog Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Sustavna arheološka iskopavanja i istraživanja nalazišta glasinačke kulture za vrijeme austro-ugarskog perioda završila su 1897. god. Ukupno je u periodu od 1886. do 1897. god. iskopano oko 1220 tumula, sa preko 2000 grobova. I nakon završetka sustavnih istraživanja 1897. god., bilo je u naredne dvije decenije sporadičnih istraživanja na području jugoistočne Bosne.U periodu kraljevine

dio rasprostriranja ove kulture, sukladno tome i zapisavši da se njemu „čini veoma vjerojatno, da Glasinac predstavlja samo malen dio ilirske naseobine u zemlji, koja je obuhvatala svu srednju i južnu Bosnu i Hercegovinu.“ I tako je zahvaljujući svojim višegodišnjim kampanjama na istraživanju glasinačke kulture, František Fiala dokazao da je na prostoru jugoistočne Bosne u starijem željeznom dobu postojala originalna, jedinstvena, snažna i bogata kulturna i narodnosna zajednica.

I te 1893. god. František Fiala je sa svojim asistentima i radnicima došao i u Vinograd, i našao se pred lokalitetom koji se sastojao od gradinskog naselja i nekropole tumula, i koji je u znanstvenoj literaturi, evo sve do danas, ostao zabilježen pod imenom Ilijak[26]. Gradinsko naselje Ilijak je do danas najveće

SHS/Jugoslavije, jedino je bilo manjih istraživanja 1937. god. pod vodstvom Mihovila Mandića. Nekih 60 godina nakon završetka prvog sustavnog arheološkog istraživanja Glasinačke kulture, Alojz Benac i Borivoje Čović su objavili kataloge sistematski obrađenog i sređenog glasinačkog materijala, čija je svrha nastanka bila po riječima samih autora : “u tome da se defitinitivno sredi glasinački material. Na osnovu sistematski sređenog materijala moći će se onda prići daljem ispitivanju onih lokaliteta i nekropola koje će nam pružiti materijal za konačno zaokruženu sliku o ovoj kulturi (pošto smatramo da ispitivanje ovog područja nisu nikako završena). Borivoj Čović se glasinačkoj kulturi i etničkoj i narodnosnoj genezi njenih nosilaca vraćao i tijekom narednih decenija, u vidu više studija i separata. U njima je Čović dao i novu obradu nalaza, dopunivši i kronologiju i sinhronizaciju postavljenu u monografijama Glasinac I i II.U organizaciji Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine su od 1974. god., pa u toku narednih nešto više od deset godina obavljanja i manja dopunska, reviziona pa i sistematska arheološka iskopavanja. Posebno su bitna bila sondažna iskopavanja na gradini Ilijak kod Prače obavljena su 1979. i 1981. godine pod rukovodstvom V. Lekovića i Blagoja Govedarice. Iskopavanja su izvedena uz istočni bedem gradine, dok je ipak najveći dio gradinskog platoa ostao neistražen. I pored tog parcijalnog istraživanja, došlo se do iznimno bogatog materijala. Nažalost, bilo je tada planirano da se to objavi zajedno sa rezultatima rada na Kadića Brdu, ali do sad to nije učinjeno. Iskopani arheološki materijal sa gradine Ilijak još uvijek se nalazi u prostorijama Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. U srednjem i gornjem Podrinju je tijekom 80-tih godina arheološka istraživanja metalnodobnih nalazišta vodila Milica Kosorić. Nalazišta sa materijalom glasinačke kulturne pripadnosti ili sličnosti na području današnjih Srbije i Crne Gore su arheološki istraživali i obrađivali Milutin i Draga Garašanin, Aleksandar Palavestra, Mihajlo Zotović, Jovan Glišić, Jovan Todorović, Dragoslav Srejović, Nikola Tasić, Lj. Dašić, Natalija Đurić, Č. Marković, Zagorka Letica, V. Leković.

O glasinačkoj kulturi v. Valtrović, 1887; Truhelka, 1889; Isti, 1889A; Isti, 1890; Isti, 1890 A; Isti, 1891; Isti, 1893; Isti, 1909; Hörnes, 1889; Stratimirović, 1891; Fiala, 1892; Isti, 1893; Isti, 1894; Isti, 1895; Isti, 1896; Isti, 1897; Isti, 1897 A; Tomaschek, 1896; Makanec, 1906; Garašanin, 1949; Isti, 1964; Isti, 1973; Isti, 1979; Benac – Čović, 1956; Isti, 1957; Basler, 1956; Čović, 1959; Isti, 1963; Isti, 1965; Isti, 1965 A; Isti, 1967; Isti, 1976, 269-319; Isti, 1979; Isti, 1981; Isti, 1983; Isti, 1984; Isti, 1987; Parović-Pešikan, 1960; Đurić, 1964; Đuknić – Jovanović, 1965; Isti, 1966; Isti, 1966 A; Mano – Popović, 1969; Isti, 1969 A; Vasić, 1972; Isti, 1973; Isti, 1977; Isti, 1979; Isti, 1987; Isti, 1991; Zotović, 1972; Isti, 1979; Isti, 1984; Isti, 1985; Čović-Mikić, 1973; Đurić-Glišić-Todorović, 1975; Bešlagić, 1962; Kosorić, 1976; Ista, 1979; Ista, 1989; Ista, 1995; Govedarica, 1978; Isti, 1979; Isti, 1984; Isti, 1985; Jovanović, 1979; Srejović, 1979; Isti, 1981; Isti, 1994; Leković, 1980; Isti, 1982; Lucentini, 1981; Stipčević, 1981; Neobjavljeni izvještaj sa iskopavanja iz septembra 1981 god, na lokalitetu Gradac-Hodidjed; Palavestra, 1984; Gabrovec – Čović, 1987; Arheološki leksikon BiH, 1988, odgovarajuće natuknice i karte; Spomenica stogodišnjice rada Zemaljskog Muzeja Bosne i Hercegovine, 1988; Tasić, 1999; Mesihović, 2007; Isti, 2007 B; Isti, 2008; Isti, 2014; Isti, 2014 B, Autarijati.

[26] Naziv Ilijak za spomenuti lokalitet je potpuno nepoznat kod malobrojne lokalne populacije koja još uvijek živi u porječju Prače, a koja za njega upotrebljava isključivo naziv Vinograd (ili Vinogradine) u Gornjoj Vinči. Ali zbog ukorijenjenosti naziva Ilijak u znanstvenoj literaturi, taj termin, nastaviti čemo i dalje koristiti u samom radu. Inače porječje Prače je kao i šire područje doživjelo tijekom zadnjeg rata visok stupanj depopulacije (oko 90 %) od kojeg se nije uspjelo oporaviti, a i zaseoci u području Gornje Vinče su i danas potpuno prazni, tako da je vrlo teško provjeriti da li se i ako jeste kada, zbog čega i za koji prostor upotrebljavao termin Ilijak. Vinograd-Gornja Vinča se nalaze nekih 2,5 do 3 km udaljeni sjeverno od stare željezničke stanice u Hrenovici. Da je Ilijak bio samo termin upotrebljen od strane prvog istraživača, u našem slučaju F.Fiale, a bez konsultacija sa lokalnim stanovništvom za navedeno područje je vrlo moguće, jer sličan primjer nalazimo i u slučaju istraživanja 1891. god. na pojedinim glasinačkim gradinama, kada je Đ..Stratimirović (1891, 338-349) sam dao naziv za gradinu Kusače *Gujin Gradac* (i do danas je ovaj naziv za spomenutu gradinu poznat samo u znanstvenoj literaturi, dok lokalno stanovništvo (i upravni organi) i dalje koristi naziv gradina Kusače. Lokalitet Vinograd u Gornjoj Vinči se nalazi na graničnom području općina Prača / Federacija BiH i Pale /Republika Srpska. Natuknica o Ilijaku se nalazi u Arheološkom leksikonu Bosne i Hercegovine pod brojem 15.177.

poznato gradinsko naselja na obujmu glasinačke kulture starijeg željeznog doba. Borivoj Čović je u svome literarnom remek-djelu „Od Butmira do Ilira“ (1976, 275) na sljedeći način opisao Ilijak :

> „Ilijak je naziv za izdvojeno brdo strmih padina na čime se platou nalaze ostaci praistorijske gradine, jedne od najvećih u ovom kraju. Po svom opsegu (dužina bedema iznosi 640 m, a površina oko 17 000 m²) ona je mogla služiti kao naselje prilično velike zajednice...“

Fiala je već na početku kampanje iz 1893. god. uočio bitnost zemljopisne i gospodarske pozicije ovog lokaliteta, zapisavši u svome izvještaju :

> „Pogled sa gradine, kao i sa svijeh onih mjesta, gdje su smješteni grobovi, veličanstven je. Sva ona divna gorska panorama juga i zapada, Trebević, Gola Jahorina, Klek i Hranjen, otvori ti se pred očima kao na dohvat, dok ti blage zelene doline u prednjem dijelu u opreci s gordom gorskom slikom daju ugodnu izmjenu. Zemlja je oko Ilijaka plodovita i veoma dobro obragjena. Nekropole su po livadama.“

Fialin tim je prvo istraživao gradinski plato, čiji je nasip imao :

> „oblik trapezoida, pri osnovici otvorenog, dužina mu je 356 m, širina 3 m, a održana visina 1 m; 6 m, široki je ulaz na sjevernoj strani. Materijal nasipa čini kruto nabijena smjesa od zemlje, pruda i prikupljenog kamenja."

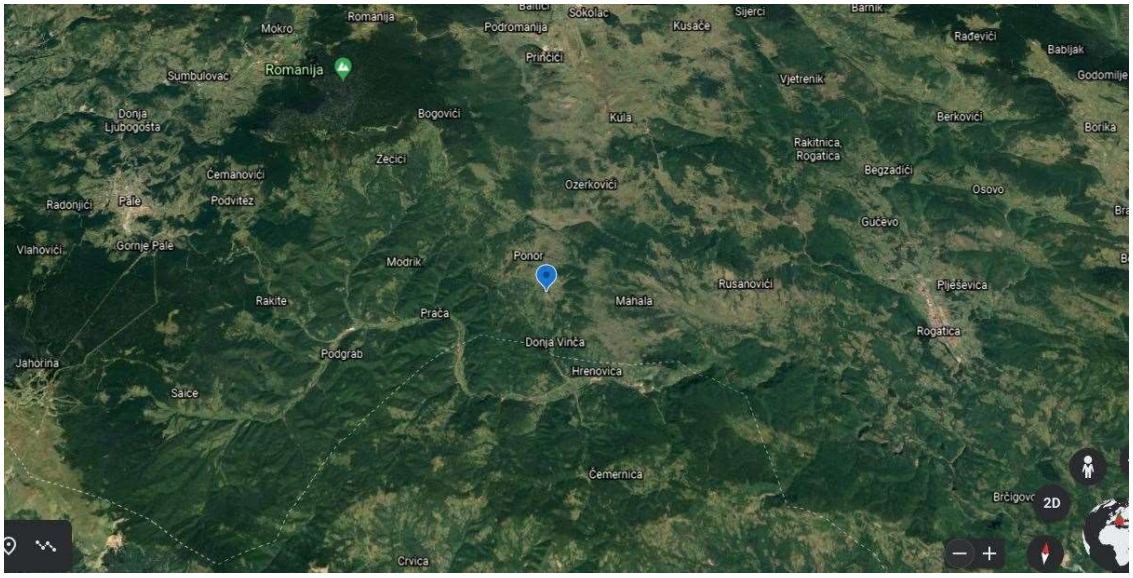

Lokacija Ilijaka u okviru porječja Prače

F.Fiala je pretpostavljao da je nasip možda prije bio viši od dva metra. U iskopavanjima u nasipu, Fialin tim je otkrio veliki broj fragmenata keramike, među kojima i onaj od jedne grčke posude u obliku skifosa. Lokalno stanovništvo je Fiali pripovijedalo da bujice za velikih kiša sa istočne strane donose i željezna koplja i oštrice od noževa. Nakon gradine prešlo se na istraživanje obližnjih tumula. Nekih 150 metara sjeverno od gradinske kapije se nalazi grupa od pet tumula koje je F.Fiala označio kao I. – V. Upravo je ova grupa, smještena veoma blizu ulaza u samu gradinu, dala, u odnosu na ostale istražene grupe „ilijačkih" tumula, i najviše arheoloških nalaza. Nekih 100 metara sjeveroistočne od te grupe smješteno je sedam tumula koje je F.Fiala označio kao VI. – XII. Otprilike jedan kilometar sjeverozapadno od „Ilijaka" nalazi se Rajino brdo[27] sa 13 tumula, koje je F.Fiala označio kao XIII. – XXV. Naredne (1894.) godine, Fiala je u okviru svojih sustavnih arheoloških istraživanja glasinačke kulture ponovo posjetio ilijačko područje. Tom prilikom je njegov tim iskopao i istražio još jedanaest tumula, situiranih vjerojatno istočno od same gradine, koje je u svome izvještaju Fiala označio kao I. – XI., ali koji će u ovom radu, radi izbjegavanja konfuzije i lakšeg praćenja teksta biti označeni kao XXVI. – XXXVI. U ovih 36 tumula je evidentirano oko 78 grobova. Borivoj Čović je u članku iz 1979. god. naveo da se još dvadesetak, uglavnom manjih, kamenih i zemljanih humki može zapaziti u bližoj okolici gradine, uglavnom uz istočno podnožje i na Rajinom brdu, gdje je nekoliko manjih humki ostalo neistraženo. Veliki broj registriranih tumula (najmanje pedesetak) na jednom malom prostoru oko gradine Ilijak, od kojih su neki bili monumentalniji sa iznimno bogatim prilozima, vrlo jasno ukazuje na populaciono, a samim tim i političkog, društveno i ekonomsko značenje ovog gradinskog naselja i zajednice koja je bila vezana za njega.

[27] Natuknica o Rajinom brdu se nalazi u Arheološkom leksikonu Bosne i Hercegovine pod brojem 15.337.

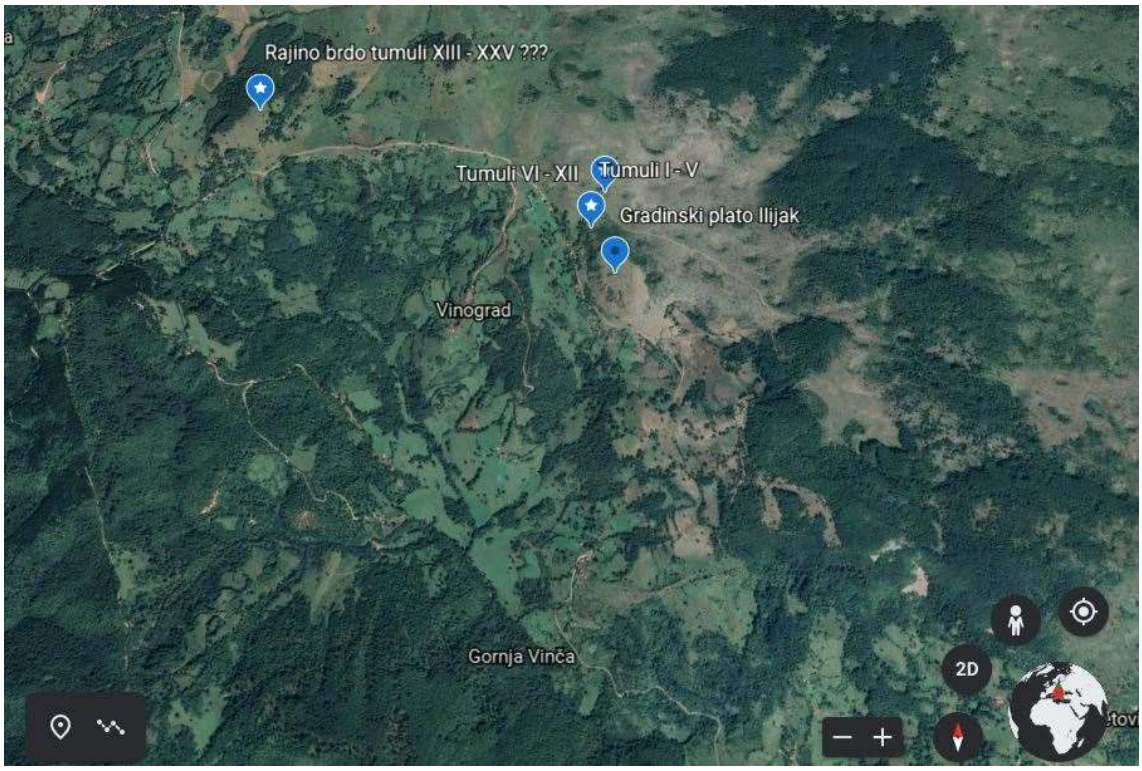

Znatno kasnije u odnosu na istraživanja Fialinog tima, u prvom razdoblju jedne sasvim drugačije epohe socijalističke republike, znanstvenici iz Zemaljskog muzeja Alojz Benac i Borivoje Čović su pregledom Fialinih dnevnika radova, objavljenih izvještaja i arheološkog materijala koji je bio pohranjen u muzejski depo, u okviru svojih glasinačkih kataloga, detaljno obradili, precizno analizirali, sistematizirali i prezentirali i one nalaze koje je Fiala pronašao u „ilijačkim" tumulima. Zahvaljujući tome, moguće je imati jasan pregled nalaza i kronološkog, tipološkog pa i općekulturnog (uključujući i političke, hijerarhijske, društvene i ekonomske značajke) konteksta njihovog smještanja na mjestima pronalaženja.

U ovih tridesetšest tumula iskopanih 1893. i 1894. god. može se uočiti najmanje četrdesetpet skeletnih sahranjivanja i sigurno više od petnaest sa spaljivanjem. U velikoj većini pronađenih i obrađenih grobova sa „ilijačkog areala" nalazili su se grobni prilozi, manje ili više bogatiji, sa utilitarnim ili dekorativnim metalnim nakitom (fibule, dugmadi, toke, ukosnice, narukvice, grivne, jantarska zrna, vapnenačka zrna, igle, pincete, žice, prstenje), ofanzivnim i defanzivnim oružjem (mačevi, knemide, noževi, vrhovi kopalja, vrhovi strijela), oruđem, insignijama, metalnim i keramičkim domaćim i uvoznim posudama te obrađenim alatom od životinjskih rogova i kostiju. Nalazi na osnovi kojih bi se mogao imati uvid u političku i društvenu organizaciju i hijerarhiju zajednice sa sjedištem na ilijačkom gradinskom naselju nalazili su se u sljedećim tumulima :

Tumul II. sa samo jednim skeletnim sahranjivanjem muške odrasle osobe sa brojnim i raznovrsnim pogrebnim prilozima kao što su brončana zdjela, brončani pehar u obliku skifosa sa ostacima ručki od željeza, brončana zdjelica slična grčkim paterama, brončana zdjelica, dvije brončane knemide, masivne brončane grivne, brončani nakit, mnoga brončana dugmad koja su vjerojatno činila prsni oklop od toka, ogrlica od jantarskih zrna, moguće „žezlo" ili „skeptar", ulomci dvosjeklog željeznog mača sa držačem i sa uočljivim otiscima tkanine na željeznoj rđi, dva željezna vrha kopalja, fragmenti fibule, a u nasipu tumula bilo je dosta ostataka keramičkih posuda.[28] Već je Fiala naveo da je : „Po

[28] Vrh željeznog koplja spominje Fiala u svome izvještaju, ali ga Alojz Benac i Borivoje Čović nisu uspjeli pronaći u depou Zemaljskog muzeja kada su priređivali svoje kataloge o Glasinačkoj kulturi.

tome, što je taj grob bio tako ukrašen, može se suditi, da je tu bio sahranjen neki starješina ili plemenski poglavar.“ Tumul II. je i do sada najveći poznati po dimenzijama tumul iz „ilijačke“ skupine.

Tumul III sa skeletnim sahranjivanjem i iznimno velikim brojem zanimljivih priloga. Sudeći po nalazima u ovom tumulu je bio najvažniji grob 9, u kojem su pronađeni veći dio dijademe od brončanog lima, dvije masivne brončane grivne, brončana zrna, dvije brončane knemide, jedan željezni dvosjekli mač i jedan fragment sličnog mača sa tragovima korica, dvije željezne (kelt i plos) sjekire i mnoštvo ulomaka keramike. Ovi nalazi ukazuju da je i u ovom grobu bila sahranjena osoba visokog, moguće poglavarskog, značenja i položaja unutar političke zajednice koja je imala sjedište na „ilijačkoj gradini“. Tumul III je nesumnjivo bio neka vrsta porodične grobnice, sa sahranjivanjem koje nije vršena odjednom, nego u različitim vremenima. Na to bi ukazivalo da je u njemu bilo osvjedočeno najmanje devet sahranjivanja, uključujući i jedno dijete u grobu broj 5. I u otkopana dva groba u kojima su bile sahranjene žene otkriveni su bogati prilozi nakita.

Inače pored već spomenutih tumula II i III, u prvoj iskopanoj „ilijačkoj“ grupi i u ostalim tumulima se može naići na ratničke grobove i nekoliko dobro opremljenih ženskih i dječjih grobova. To bi vrlo jasno ukazivalo na činjenicu da su oni kojima je pripadala ova nekropola bili, promatrano i shvaćeno u povijesnom kontekstu, sa dobrim standardom života.

I u tumulu XIII sa Rajinog brda, grob 1, bio je sudeći po nalazima, isto sahranjen lokalni poglavar ili aristokrata. Evidentirani prilozi ostavljeni uz njega su se sastojali od dvije brončane knemide, brončana zdjelica, jedan skeptar od bijelog krečnjaka sa brončanim koricama, pinceta, zrna, zaponac, žice, fibule, željezni mač, vrh koplja i ulomci drugih vrhova kopalja, fragmenti željeznih noževa.

Pored ova tri groba u tumulima II, III i XIII, sahrane sa mačevima, ali sa znatno manje obilnijim ostalim prilozima, su zabilježene i u drugim tumulima. Pa se tako u tumulu I naišlo na jedan skeletni grob sa nalazima brončanog držača željeznog mača i fragmenta željeznog vrha koplja[29]. U tumulu III, grob 1 se nalazio željezni mač dug 52 cm sa tragovima drvenih korica i željezni vrh koplja. U tumulu V (grob 3) nađena je dvosjekla oštrica mača. Željezni mačevi, sa brončanim ili željeznim držaćima, pored praktične ratničke svrhe imaju i svoje simboličko, pa i metafizičko značenje. Nabavka željeza nije bila jeftina i za društva koja se nisu nalazila na višim nivoima općekulturnog razvitka korištenje proizvoda od vrijednog metala kakvo je bilo željezo predstavljalo je specifičnu vrijednost. A ta specifična vrijednost kada se pretoći u konkretni predmet dobija vrijednost korisnosti. Ali u slučaju kada je taj predmet željezni mač ili bodež onda se može steći i jedna nematerijalistička vrijednost, jer je od specifične vrijednosti i posebnosti do određene metafizičke manifestacije potreban samo jedan mali korak da se pređe u ljudskoj svijesti. A čitav niz primjera dokazuje tu činjenicu. U grobu 1 tumula II i grobu 9 tumula III osvjedočena je pojava da su željezni mačevi, moguće namjerno, polomljeni na više dijelova i uvijeni u tkanine i drvene korice, što bi ukazivalo i na neko ritualno posvećenje oružja koje je pripadalo istaknutom pokojniku tijekom samog pogrebnog obreda. Alojz Benac i Borivoje Čović (1957, 38) su u dijelu svoga kataloga koji se odnosi na željezno doba opisali običaj i način ostavljanja mačeva u grobove “ilijačkih” tumula na sljedeći način :

> “Ovo se, opet, sve odnosi i na mačeve IVb faze glasinačke kulture. Na maču iz Ilijaka, Tum. III, Gr. 1 (T. XIII, 9), sasvim su se lijepo sačuvali ostaci drvenih korica, a na onom iz Ilijaka, Tum. II, Gr. 1 (T. XX, 10), vrlo su izraziti ostaci tkanine…U grobovima glasinačkog tipa nema, doduše, savijenih mačeva, ali

[29] Fragmente željezne naočaraste fibule i mnoštvo keramičkih fragmenata u nasipu tumula spominje Fiala u svome izvještaju, ali ih Alojz Benac i Borivoje Čović nisu uspjeli pronaći u depou Zemaljskog muzeja kada su priređivali svoje kataloge o Glasinačkoj kulturi.

su oni u kneževskim grobovima[30] gotovo redovno polomljeni na više dijelova. Ne može se nikako smatrati slučajnošću što su ti mačevi polomljeni. Sa mnogo više sigurnosti može se tvrditi da je to bio ustaljen običaj. Savijanje mačeva ima istu svrhu kao i lomljenje mačeva u glasinačkoj kulturi, jer se sa ovim postupkom oružje definitivno izbacuje iz upotrebe."

Inače na ovu praksu lomljenja mačeva i koplja, koji su sigurno bili vlasništvo pokojnika, nailazi se ne samo u slučaju "ilijačkih" tumula, nego i u drugim ratničkim grobovima otkrivenim i istraženim širom prostora rasprostriranja glasinačke kulture starijeg željeznog doba. Osnova ideje o lomljenju mačeva koji su pripadali poglavarima, velikašima i istaknutim vojskovođama i ratnicima leži u "želji" posjednika mača ili njegovih nasljednika i prijatelja da mačeve niko više ne može koristiti. Mačevi su predstavljali najindividualniju vrstu oružja usko povezanu sa njegovim nositeljem i korisnikom. I samim tim je bilo i razumljivo da su oni nosili u sebi i neku specifičnu magijsku posvećenost, čak i određenu osobnost što se najbolje izražava upravo kroz činjenicu da mačevi nose, kao i ličnosti, imena. Iz ovoga je proizilazilo i vjerovanje po kojem je metafizička posvećenost i osobnost mača sa istinskim posjednikom mača (i tijelom i duhom) sudbinski i neraskidivo vezana. Lomljenjem bi se pokušavalo spriječiti i da neko ko nije dostojan toga ili neprijatelj dođe u posjed mača i tako iskoristi i njegovu "magičnu" moć koja je proslavljala stvarnog vlasnika i ujedno bila i dio i njega samoga. Znači vjerovalo se da bi otuđenjem mača istaknutog vlasnika, preko magijskog posvećenja mača i dio vlasnikovog duha bio otuđen i iskorišten u druge svrhe možda i protiv sopstvenog naroda. [31] Pored navedenih tumula sa bogatim prilozima i mačevima, vrhovi, fragmenti i ulomci kopalja i sulica, kao i vrhovi strelica su nalaženi i u tumulima III (grob 4), X, XII, XV, XVI, XVII, XIX, XX, XXVI,

[30] O uvođenju termina kneževski grobovi Borivoj Čović je u svome članku iz 1979. god. rekao sljedeće : "Termin »kneževski grobovi« uveli smo A. Benac i ja, prilikom obrade željeznog doba Glasinca, po uzoru na već odranije usvojeni odgovarajući termin u stručnoj literaturi njemačkog govornog područja (Fürstengräber). S formalne strane, smatrali smo da za to ima punog opravdanja u etimologiji i u osnovnom istorijskom značenju riječi »knez« u srpskohrvatskom jeziku. Što se tiče sadržaja, željeli smo tim terminom da označimo one grobove koji su se vrstama i bogatstvom priloga, položajem unutar tumula, nekropole, ili uže teritorijalne cjeline, i kao i nekim drugim obilježjima u znatnoj mjeri isticali među drugim istovremenim grobovima, pa je bilo evidentno da se radi o sahranama ličnosti koje su ne samo pripadale nekom bogatijem društvenom sloju već su po svoj prilici za života vršile i neku istaknutu, vodeću društvenu runkciju. To smo tada definisali kao funkciju »poglavice jedne društveno-teritorijalne jedinice«."

[31] Čović, 1979, 148-149.

Na postupak sličan spomenutom običaju nositelja glasinačke kulture starijeg željeznog doba nailazi se i u slučaju grobnih priloga u ratničkim grobovima Skordiska uz koje su prilikom ukopa polagana savijena ili slomljena ili samo djelomično oštećena koplja. Skordisci su, sigurno iz ritualnih razloga, kada su stigli u jednom od svojih pohoda do Jadrana u more bacali savijena koplja. Metafizička povezanost željeznih mačeva i njihovih nosilaca može se primijetiti i u Gornjoj Bosni (na prostorima desitijatske narodnosne zajednice, a od kraja IV. ili početka III. st. p. n. e. i desitijatske politije) na osnovi zajedničke grobnice desitijatskih ratnika u Vratnici kod Visokog. Kod Desitijata je inače prisutna ta posvećenost željeznom oružja i to ne samo u mačevima i bodežima, nego i u posebno kopljima, o čemu svjedoće i nalazi sa nekropole Kamenjača i ostava iz Tarčina.

Mitologija, tradicija i historija pružaju veliki broj primjera o posvećenosti mačeva i njihovoj uvezanosti sa onima koji ih nose i koriste. Najpoznatiji mač je onaj iz arturovskog ciklusa ⇒ Eskalibur. On je u ovom mitskom ciklusu direktno povezan sa osobnošću kralja Artura, kao neka vrsta drugog dijela te njegove legendarnosti. Radi te metafizičke, pa i religiozne posebnosti on ima i svoje ime, kojim se izdvaja od ostalih mačeva. On je praktično gledano i sam mitska ličnost. I u starogermanskom epskom ciklusu o rajnskom blagu, Nibelunzima, Sigurdu i Valkiri ispričanom u Edama nailazi se na detalj o čarobnom maču Gramu, koji je bog Votan poklonio Sigurdovom ocu Sigmundu. Na svojoj samrti Sigmund je Gram ostavio svojoj ženi, ali prepolovljen napola. I u "Pjesmi o Rolanu" nalazimo na sličan detalj. U momentu kada je Rolan shvatio da mu se bliži kraj, pokušao je da slomi svoj začarani mač Dirandal kako on ne bi pao u ruke neprijatelja. Analogije između spomenutih slučajeva zabilježenih zahvaljujući narodnoj tradiciji sa običajem lomljenja oružja poglavito mačeva u vladarkim grobovima i većini ratničkih grobova su očigledne.

XXVII, XXVIII, XXXII, Zanimljivo je da su u grobovima 2, 3 i 9 tumula III, grobu 1 tumula IV pronađene i brončane dijademe u cjelosti ili u dijelovima, koje bi mogle ukazivati na izvjesni društveni položaj nositelja ili nositeljke. Među prilozima se nailazi i na one objekte koji ukazuju i na pojačane trgovinske veze i sa susjednim oblastima, ali i udaljenijim zemljama. Naravno, ti uvezeni predmeti, pogotovu ako su dolazili iz grčkog i italskog mediteranskog svijeta ili sa jantarskog Baltika, su bili skupi i smatrani su luksuzom koji je i dostojan samo onih na vrhu političke i društveno – ekonomske i socijalne infrastukture.

Uočljiva različitost u kvantitetu i kvalitetu grobnih priloga u onim „ilijačkim" tumulima koji su otkopani, istraženi i čiji su nalazi publicirani ukazuje na postojanje onakve političke strukturiranosti i uređenosti politije sa sjedištem u „ilijačkoj" gradini u kojoj bi se na njenom čelu nalazili pojedinci u rangu poglavara sa vladarskim ovlaštenjima i moćima. U nekoj uobičajenoj antičkoj i klasično-civilizacijskoj teoriji podjele političkih i društvenih uređenja na tri osnovna oblika (monarhija, oligarhija, demokratija sa nizom izvedenica i podtipova), „ilijačka" politija bi, sudeći po pronađenim nalazima, pripadala monarhijskom tipu. Tri pokojnika iz, sa prilozima bogatih grobova iz tumula II, III i XIII, su nesumnjivo zauzimali visoke, ako ne i najviše poglavarske, monarhijske dužnosti, u političkoj i društvenoj hijerarhiji i organizaciji „ilijačke politije". U znanstvenoj literaturi se za tituliranje ovih pojedinaca koristi izraz „knez", za koji se izgleda smatralo da je zbog svoje sadržinske neodređenosti i prilagodljivosti bio više odgovarajući za pojmovno određivanje u onim zajednicama za koje se raspolaže sa nedovoljno izvora (posebnog onih pisanih literarnih, epigrafskih i numizmatičkih), kakve su npr. one nositelja glasinačke kulture, nego izrazi kralj (rex, Βασιλεύς) za koje se smatra da su primjereniji politijama o kojima postoji više tragova izvora pa i narativa, bez obzira bili oni mitološke, tradicijske, historiografske prirode. Ipak bez obzira koji se izrazi koristili za pozicije koje su obnašali pokojnici iz navedena tri tumula, može se reći da su oni mogli biti monarsi „ilijačke" politije u smislu onoga šta se pod tim podrazumijevalo u kontekstima europskog starijeg željeznog doba i uvjetima protopovijesnog nivoa razvitka.

„Ilijački" monarsi su, na osnovi dosadašnjeg nivoa znanstvene spoznaje, bili i prva prepoznatljiva i diferencirana „dinastija", nositelja glasinačke kulture starijeg željeznog doba. Njihovo sjedište se nalazilo na gradinskom naselju Ilijak. Ova „dinastija" se razvila iz onih općekulturoloških i povijesnih procesa koji su nastajali i razvijali se uslijed prelaska iz brončanog u željezno doba u ilirskim zemljama. Seoba nositelja kulture žarnih polja je u kasnom brončanom dobu izazvala domino efekat sa lančanom reakcijom kulturnih, etničkih, demografskih i političkih poremećaja ne samo i u panonskoj nizini nego širom jugoistočne Europe što se onda nastavilo u krizi brončanodobnog sustava istočnog Mediterana. Nositelji glasinačke kulture brončanog doba pokazali su se izdržljivijim, otpornijim i ispoljili su više smisla za opstanak tijekom ovog perioda migracija i kriza nego mnogi njihovi protoilirski srodnici i civilizovani savremenici, koji su podlegli pred direktnim ili lančanim posljedicama migracija i krize. To potvrđuje pronađeni arheološki materijal koji pokazuje jasan kontinuitet razvitka i prelaska faze III c u fazu IV a. Iako pronađeni nalazi sugeriraju kontinuirani razvoj glasinačke kulture iz brončanog u željezno doba pa samim tim i održanje etničkog i populacionog osnove, ipak je ovaj turbulentni period morao imati i ostaviti traga i utjecati na nositelje glasinačke kulture. Prostor rasprostiranja glasinačke kulture je u ovom periodu bio vjerojatno i pribježište onima iz susjednih sjevernih i zapadnih oblasti koje su bile više izložene opasnostima i problemima, ali i mjesto odakle su se i pokretali novi migracioci pokreti prema jugu, jugoistoku i istoku. Migraciono – krizni period je kao posljedicu imao i usložnjavanje političkih i društvenih struktura i institucija nositelja glasinačke kulture.

Stabilizacija situacije je moguće usporila ili primirila ovaj proces, ali ga sigurno nije zaustavila ili ga stavila u stanje stagnacije. Željezno doba donosi nove privredne, društvene, socijalne i ostale općekulturne okolnosti, pa se onda njima mora prilagođavati i politička struktura lokalnih zajednica. Željezno doba je nosiocima glasinačke kulture donijelo toliki kulturni razvitak da već možemo

govoriti o postojanju posebne glasinačke kulture starijeg željeznog doba. Primjećuje se, a na osnovu broja tumula i gradinskih naselja koji potiču iz ovog perioda izražajnije povećanje stanovništva. Evidentan je i porast bogatstva i raznovrsnosti metalnih nalaza u grobovima. Ovo područje se sa starijim željeznim dobom u pravom smislu izdvaja od ostalih ilirskih zemalja po stupnju razvitka. Novi nivo složenije i jače društvene organizacije je nesumnjivo bio posljedica upotrebe željeza, i to primarno u izradi oružja, jer je ono neminovno moralo voditi transformaciji vojne a onda preko nje i političke strukture. Iako se nalazilo u dubokoj kontinentalnoj unutrašnjosti, uvozna grčka i italska luksuzna roba se na prostoru glasinačke kulture starijeg željeznog doba javlja ranije nego u drugim krajevima gdje bismo to prije očekivali, što jasno svjedoči o razvijanju trgovine sa mediteranskim svijetom. I prisustvo jantara u pronađenim nalazima samo potvrđuje to intenziviranje trgovačkih aktivnosti. Za sada se još uvijek ne može precizno odgovoriti na pitanje da li je ovaj baltički jantar dolazio na prostore rasprostriranja glasinačke kulture starijeg željeznog doba korištenjem italske i grčke karike u trgovačkom lancu ili je stizao drugim putevima bez korištenja italske ili grčke karike.

Prosperitet se posebno produbljuje tijekom VIII. st. p. n. e. i razvija se u narednim stoljećima. Prosperitet je izazvao čitav niz posljedica po društveno ustrojstvo lokalnih zajednica, direktno uvjetujući pravce razvitka njihovu politijogenezu. Prva posljedica je bila socijalna diferencijacija.[32] Predstavnici jačih i bogatijih rodova nastoje da učvrste svoju ličnu vlast, na račun starih institucija : plemenskih savjeta i skupština.

Vjerojatno je i politija sa sjedištem na gradinskom naselju "Ilijak" slijedila ovaj obrazac razvitka od kasnog brončanog doba do u starije željezno doba. O takvom njenom brončanodobnom porijeklu bi moguće govorili bogati i reprezentativni nalazi iz obližnjih Maravića, tumul I, grob 1, koji nedvosmisleno govore u prilog tvrdnji da je tu sahranjen istaknuti pojedinac. A i tumul II sa istog lokaliteta otkrio je veliko bogatstvo u materijalu. Lokalitet Maravići gravitira više prema srednjem toku rijeke Prače nego prema visoravni i direktno je «naslonjen» na nekropole Vrtanjak, Rusanovići i Rudine-Rusanovići u kojima je pronađeno dosta grobova iz eneolita, ranog i srednjeg brončanog doba. Ovo područje je, ako je suditi po broju pronađenih grobova, bilo prilično naseljeno. Na širem prostoru Rusanovića locirano je više grupa tumula, koje je Fiala istraživao u više kampanja od 1892 do 1896, istraživši tom prilikom preko 176 tumula sa više od 300 grobova. Vjerojatno su i zajednice koje su ga naseljavale bile društveno slojevitije, složenije i struktuiranije u odnosu na susjedna područja od eneolita do početka kasnog brončanog doba. Zbog svega navedenog, Maravići predstavljaju i jedan od najvažnijih dokaza da je u srednjem porječju Prače u kasnobrončano doba postojala kakva-takva društvena organizacija, koja je vjerojatno svoje porijeklo vukla još iz ranijih perioda. Na osnovi pronađenih bojnih sjekira i bodeža među grobnim prilozima u tumulima Vrlazje IV i Kovačev do VI i VII i u ranom i srednjem brončanom dobu, evidentirano sahranjivanje uglednika, koji su zauzimali izraženiji društveni položaj i ugled, a samim tim i određeni stupanj autoriteta. I gradinsko naselje na Ilijaku je postojalo već u kasnom brončanom dobu. Sve ovo je moguće bio nukleus iz kojega se razvila i ona društveno – socijalna i politička struktura vidljiva u

[32] Izgled gospodarstva, društva i načina života vladajučeg sloja na samom početku starijeg željeznog doba kod zajednica kontinentalnog Balkana nalazimo u Herodotovom opisu nastanka Makedonskog kraljevstva Argeada (VIII, 137-139). Herodot u svome opisu boravka braće Gauana, Aeropa i Perdike, utemeljitelja dinastije Argeada kao sluga kod kralja «grada» Lebeje ubacuje i napomenu da je to bilo «…vrijeme kada su i kraljevi, a ne samo narod bili siromašni i nisu imali novaca.» dodajući i to da je i sama kraljica mesila i pekla te i posluživala kruh za svoje sluge (VIII, 137). Društveni i gospodarski izgled domaćinstava predvodnika najranijih željeznodobnih ilirskih zajednica sigurno se nije puno razlikovao od opisanog autarhičnog domaćinstva kralja» grada» Lebeje sa niskim, samozadovoljavajućim nivoom gospodarstva, prostog i jednostavnog načina života ukućana, i sa malim stupnjem odvajanja poglavara od ostatka zajednice, uključujući i sluge. Tek sa ubrzavanjem gospodarskog razvitka tijekom starijeg željeznog doba dolazi i do lomljenja ovako ustrojenih autarhićnih odnosa. Vrijeme na koje se odnosi Herodotov podatak ne može se datirati (a zbog spiska kraljeva iz dinastije Argeada poredanih po sistemu sin-otac) naj vjerojatnije se odnosi na VIII. st. p. n. e.

“ilijačkim” tumulima. Možda je moguće i pretpostaviti da je između osvjedočenog društvenog organizma koji je postojao u kasnobrončanom dobu u srednjem porječju Prače i “ilijačke” politije postojala nekakva vrsta kontinuiteta, ali za sada ne raspolažemo sa preciznim dokazima koji bi ovu pretpostavku pretvorili u tvrdnju.

Usložnjavanje i podjela rada usljed gospodarskog i tehničkog poleta, oživljavanja trgovačke aktivnosti sa susjednim i daljim oblastima kao posljedicu su imale i promjene u društvenoj strukturi lokalnih

zajednica glasinačke kulture starijeg željeznog doba koje su se manifestovale kroz socijalno raslojavanje, izdvajanje vladajućih rodova zahtijevali su i usložnjavanje društvene strukture autarijatskih zajednica. Sada se sve više osjećala potreba za snažnijom centralizacijom i objedinjavanjem lokalnih zajednica. Pojedini moćni rodovi su vjerojatno sve više težili da se pored svoga plemena nametnu i drugim bratstvima i plemenima u širem prostoru rasprostriranja nositelja glasinačke kulture starijeg željeznog doba. U ovo vrijeme se završava proces teritorijalizacije i pojedine oblasti se zadržavaju u posjedu pojedinih zajednica tijekom života bar nekoliko, ako ne i više, generacija.

O tome Benac i Čović (1957, 56) u svome katalogu glasinačkih nalaza kažu sljeeće :

> „U fazi IV b dolazi do najobilnije upotrebe željeza. — Stare je kod Vača konstatovao da je bogatstvo željezom stvorilo socijalnu nejednakost. Ovo je u okviru glasinačke kulture potpuno evidentno. Uz tu pojavu bismo iznijeli i jednu još sasvim nesigurnu hipotezu. U grobovima srednje i kasne bronze glasinačke kulture nije dosada nađeno oruđe. Pojavom željeza ono dolazi vrlo često. Nije li to i znak da se u prvom željeznom dobu glasinačke kulture formira lik profesionalnog ratnika? Ukoliko su knezovi znak određene vojne organizacije, onda i profesionalni ratnik tu nalazi svoje mjesto. U isto vrijeme, te promjene znače i učvršćivanje patrijarhalnog društvenog sistema. Zbog toga bi se, možda, mogao protumačiti nedostatak oružja u grobovima ranijih faza kao posljedica drugačijeg — rodovskog — društvenog sistema nosilaca glasinačke kulture. No, u tom slučaju se mora konstatovati da je društveni razvoj kod Ilira istočne Bosne bio u znatnom zakašnjenju. U drugim krajevima, naročito u Egeji, grobovi sa bogatim prilozima oružja su vrlo česti i u bronzanom dobu.“

Kao što je već ranije ukazano, nalazi u „ilijačkim“ grobovima koji se u znanstvenoj literaturi dovode u vezu sa određenom visokom političkom ili „dinastičkom“ pozicijom u „ilijačkoj“ politiji su „žezla“,

mačevi, knemide i dijademe. Ovi objekti u sebi sadržavaju i izvjesne simboličku značajku i umjetničku vrijednost. Posebnu pažnju istraživaća su dobili nalazi valjkastih objekata od glačanog kamena, koji su imali dekorativno ukrašene i obrađene brončane usadnike. O njima su Benac i Čović (1957, 35) predložili jedan iznimno zanimljiv i pronicljiv zaključak :

> „U kneževskim grobovima se u fazi IV b javljaju prvi put valjkasti predmeti od glačanog kamena — »žezla«, pričvršćeni na bronzanom usadniku (Ilijak, Tum. II, Gr. 1, T. XX, 6; potpuno isti primjerak nađen je i u Ilijaku, Tum. XIII). Truhelka i Fiala su ove objekte označili kao brus. Neki drugi primjerci tih objekata zaista pretstavljaju brusove (vidi T. II, 17). Međutim, pomenuti komad iz Ilijaka, Tum. II, je neobično precizno obrađen i veoma bogato usađen. A isti je slučaj i u kasnijim bogatijim grobovima. Neshvatljivo je da se običan brus ovako bogato usađuje. Da li je tako šta zaista bilo potrebno jednom ratniku, odnosno knezu? Ili se, možda, radi o određenom obilježju društvenog položaja?! Čini nam se da ovu drugu kombinaciju ne bi trebalo odbacivati kod tretiranja ovakvih objekata. To bi u ovom slučaju bila neka »žezla«. — Pa čak ako se radi i o običnom brusu, ovakvom izradom su ti predmeti označili određen društveni položaj.“

O pronađenim ostatcima mačeva u „ilijačkim tumulima“ Benac i Čović (1957, 38) navode sljedeće:

> „Među oruđem koje pripada fazi IVb na prvo mjesto stavljamo mačeve glasinačkog tipa. Njihova jabučica je izrađena u obliku šešira, a držak je u sredini polukružno proširen s obje strane. Dvosjeklo sječivo je također u sredini prošireno. Zbog ovih osobina, svojstvenih željeznim mačevima glasinačke kulture, nazvali smo ih mačevima glasinačkog tipa. Nema nikakve sumnje da naši mačevi sasvim odgovaraju tipičnim halštatskim mačevima sa jabučicom u obliku gljive. Takvi mačevi su karakteristični u samom Hallstatt-u, zatim u južnoj Njemačkoj, odnosno Bavarskoj. Po Schumacheru oni u južnoj Njemačkoj pripadaju starijoj halštatskoj fazi, dok ih Reinecke smatra Leit-formom oružja III halštatskog perioda u toj oblasti. Kossack ih ubraja u njegovu I Formengruppe, odnosno u Halštat C Bavarske. — Déchelette navodi da se veliki željezni mačevi sreću u južnoj Njemačkoj, gornjoj i donjoj Austriji, Češkoj, Švajcarskoj i Francuskoj. Najbogatije su ukrašeni u samom Hallstattu, Würtembergu, Bavarskoj i Švapskoj Juri (Jura de Souabe). Jedan mač sa platoa Mons-a ima jabučicu od bronze sa željeznom inkrustacijom — upravo onako kao i mač iz Ilijaka, Tum. II, Gr. 1 (T. XX, 8). To je, dakle, izraz jedne daleko raširene mode. Déchelette dalje iznosi da su korice ovakvih željeznih mačeva od drveta ili kože, a da su često bili umotavani i u tkaninu prije polaganja u grob. Tragovi tkanine su ponekad sačuvani na željeznim sječivima. Ovo se, opet, sve odnosi i na mačeve IVb faze glasinačke kulture. Na maču iz Ilijaka, Tum. III, Gr. 1 (T. XIII, 9), sasvim su se lijepo sačuvali ostaci drvenih korica, a na onom iz Ilijaka, Tum. II, Gr. 1 (T. XX, 10), vrlo su izraziti ostaci tkanine. Zato mačeve glasinačkog tipa iz kneževskih grobova faze IVb možemo sasvim sigurno staviti u okvir velike oblasti koju citira Déchelette. Ovdje ćemo napomenuti da je običaj umatanja u tkaninu bio poznat i u Vačama, gdje je primijećen,na nekim ogrlicama i narukvicama.“

Najreprezentativniji nalazi u grobu 1 tumula II, grobu 9 tumula III i grobu 1 tumula XIII su knemide, koje su Bencu i Čoviću (1957, 36 - 38) poslužile i kao glavni element za određivanje relativnog kronološkog odnosa između ovih „ilijačkih“ grobova :

„Knezovi sa Ilijaka su imali običaj da u grobove svojih pokojnika stavljaju i bronzane knemide. Po obliku, to su široke knemide koje prekrivaju samo prednju stranu noge. Zbog velike širine izgleda da su primjerci iz Ilijaka, Tum. II (T. XIX, 1, 2), služile možda za prekrivanje butnog dijela noge. To vrijedi i za knemide iz Ilijaka, Tum. XIII (sl. 1 u tekstu). Sredina svih knemida je naglašena jednim uzdužnim povorom, rubovi su neznatno podvijeni da bi se dobio gladak obod, a krajevi na užim stranama sasvim lagano uzdignuti da ne bi smetali pri kretanju. Privezivanje se vršilo provlačenjem kaiša kroz tri karičice sa svake uzdužne strane. Knemide iz svih kneževskih grobova Ilijaka su bogato ukrašene. U tom pogledu najinstruktivniji su komadi iz Ilijaka, Tum. III, Gr. 9 (T. XVI, 2, 3). Na ovim knemidama su izvedene dvije vrste ornamenata: prvi su urezani, a drugi iskucani. Proces ukrašavanja išao je određenim redom. Na ravnoj površini limene plohe (prije njenog savijanja!) načinjeni su prvo tanki urezani ornamenti. Uz rubove su izvedene dvije paralelne ukrasne trake: vanjska se sastoji od koncentričnih kružića sa tačkom, spojenih tangentama, a unutarnja je ispunjena šrafiranim rombovima. U sredini je stajao motiv od dva velika pojasa koncentričnih krugova, koji su zatvarali tri manja kruga od po tri pojasa koncentričnih krugova sa tačkicom u sredini. S gornje i donje strane od centralnog motiva dolazi po jedan manji kružni motiv, koji potpuno imitira već pomenute ukrašene kopče, a sa svake bočne strane još po tri takva motiva (knemida na T. XVI, 3 ima samo po jedan kružni motiv sa bočne strane). Konačno, pri vrhovima je izvedena po jedna stilizovana pretstava lađe, kod čega su obilno korišćeni već poznati geometriski motivi. Da su svi ovi motivi bili izvedeni prije savijanja limene plohe, najbolje se primjećuje kod krugova na povoru. Nemoguće bi bilo postići ovakvu pravilnost, kada bi se motiv izvodio na već formiranom povoru (motivi su mnogo bolje sačuvani na primjerku sa T. XVI, 2). U drugoj fazi ukrašavanja izvedeni su iskucani motivi. Oni se sastoje od dvostrukog reda iskucanih ispupčenja na obodu i po dvije dvostruke kose tangente od većih iskucanih ispupčenja. Ove tangente polaze od centralnog dijela knemide. Osim toga, sa svake strane su smještena po tri motiva, koji se sastoje od dva iskucana kruga i centralne izbočine i po dva motiva izmedu njih, koji se sastoje od veće izbočine okružene sa dva pojasa udubljenih krugova. Pri objašnjavanju ovakvog ornamentalnog kompleksa treba uzeti u obzir nekoliko komponenata. Prije svega, kod knemida iz Ilijaka, Tum. III, jasno razlikujemo dvije faze ukrašavanja: jednu sa urezanim a drugu sa iskucanim motivima. Sasvim je očito da su tu urezani motivi stariji, jer se kod izvođenja iskucanih motiva nije obraćala velika pažnja na već postojeći ornamentalni sistem. Oni su sasvim grubo prekriveni novim motivima, a uz iskucavanje vidimo i šire udubljene koncentrične krugove. — Stariji ornamentalni sistem pripada geometriskom stilu, kakav vidimo na dijademama, naramenicama, kolutastim fibulama i kopčama iz ove faze. Koncentričnim krugovima, spojenim tangentama, ova ornamentika je odraz jedne dalje tradicije koja dopire preko faze IIIc (»Glasinac 1«, T. XXXXI, 1) sve do faze IIIb (»Glasinac 1«, T. XXX—XXXII). Pošto na ostalim knemidama sa Ilijaka nema ni traga ovog geometriskog stila, smatramo da su knemide iz Ilijaka, Tum. III, najstariji primjerci knemida u okviru glasinačke kulture. Prilikom prepravljanja knemida, u drugoj fazi, došlo je — izgleda — do izvjesnih rezanja oboda, jer su prvbbitne trake sa geometriskim motivima presječene u središnjim

dijelovima knemida. Čitavu stvar možemo ovako rekonstruisati: U starijoj fazi izrade bio je običaj da se knemide ukrašavaju urezanim geometriskim motivima, kao i dijademe i drugi pomenuti objekti. Zatim je prodrla moda iskucavanja ornamenata. Stare knemide su prepravljene iskucavanjem –novog ornamentalnog sistema. Pritom je nasljednik — knez, koji je želio da primijeni novi modni sistem, bio manje korpulentan od svog prethodnika, pa su stare knemide malo srezane sa strane. Pošto su knemide iz Ilijaka, Tum. II i XIII (vidi sl. 1 u tekstu), ukrašene samo iskucanim motivima, izlazi logičan zaključak da je grob 9 u Ilijaku, Tum. III, najstariji kneževski grob u ovom redoslijedu kneževskih grobova sa priloženim knemidama. Knemide iz Ilijaka, Tum. II, su ukrašene uglavnom krivoliniskim iskucanim motivima, dok knemide iz Ilijaka, Tum. XIII, imitiraju sistem ukrašavanja na onim najstarijim. Na njima su još urezani i motivi jelena. Zbog toga bismo i postavili ovaj redoslijed: 1. Ilijak, Tum. III, 2. Ilijak, Tum. XIII, 3. Ilijak, Tum. II. Možda bi se još moglo pretpostaviti da je grob 1 ili 2 iz Ilijaka, Tum. IV (T. VI, 1 12, T. VII, 1 11), još stariji u ovom redoslijedu, da su prvobitne knemide sa geometriskim ukrasima pripadale ovom pokojniku, ali da su istom prepravljene došle u grob njegova nasljednika. Porijeklo naših knemida je vrlo teško ustanoviti. Ornamentalni stil u starijoj fazi upotrebe knemida, iz Ilijaka, Tum. III, ukazuje na sasvim domaći ukus. Ovdje, međutim, smeta prikaz lade. Domoroci Iliri ne bi imali u svom planinskom kraju mnogo veze sa takvim motivom. On više odgovara primorskim krajevima. Ako se ovome doda motiv jelena na knemidama iz Ilijaka, Tum. XIII, koji je sasvim sličan takvim pretstavama na koricama mača iz Polledrara-e (Vulci) u onda opet moramo pretpostaviti da je srednja Italija izvorna oblast tih manira ukrašavanja (opet stavljamo na prvo mjesto import). Nema, međutim, sumnje da je pri ornamentisanju igrao odlučnu ulogu i domaći ukus, pa je majstor o tome itekako vodio računa. Mnogo je teže odgovoriti na pitanje da li je i preradu knemida iz Ilijaka, Tum. III, vršio strani ili domaći majstor. Skloni smo mišljenju da se ovdje radi o domaćem majstoru. Prerada ornamenata na pojedinim objektima nije sasvim usamljena na Glasincu. Istu stvar, napr., vidimo na jednoj ukrasnoj ploči iz Gorice kod Ljubuškog u Hercegovini. Truhelka kaže da je ona izrezana od ranijeg tutulusa s urezanim ornamentom, pa ponovno ukrašena iskucanim motivima. Dakle, isti primjer promjene mode i ignorisanje ranije ornamentike. W. Gaerte je konstatovao da su se bronzane knemide pojavile na Kipru u kasnom mikenskom dobu i da su one tamo zamijenile knemide od kože. Da li nisu i na Glasincu ranije postojale neke kožne knemide? Čini nam se da pri kompariranju sa knemidama iz Ilijaka neće igrati nikakvu ulogu pojedinačni primjerci knemida u sličnom stilu iz Mađarske ili Slovačke ili drugih oblasti u tom pravcu. Za nas je ovdje važan jug. Déchelette je tvrdio da su knemide od bronze na Glasincu ukrašene ornamentima koji imitiraju djela grčke arhajske umjetnosti. Pri toj tvrdnji on se poziva na Hoernesa. N. Aberg navodi da je još Orsi upozorio na sličnost između knemida sa Ilijaka, Tum. III, i odgovarajućih knemida iz nekropole Torre Galli u južnoj Italiji. Sam Aberg misli da ove izrađevine nisu porijeklom iz Bosne. Prema njegovim riječima, iskucani ornamenti na ovim knemidama su porijeklom sa Krete i Kipra, odakle su došli putem trgovine preko Balkana. Istog su porijekla i ornamenti u Torre Galli. Moramo upozoriti da knemide iz Torre Galli pripadaju prvom periodu italskog gvozdenog doba, a to je u apsolutnoj hronologiji stariji period od naše

faze IVb. Pomenute korice mača iz Polledrara-e, sa pretstavom jelena, pripadaju starijem dijelu drugog perioda srednjeitalskog gvozdenog doba. U apsolutnoj hronološkoj skali, ovdje se može govoriti o približavanju, ali je kod toga objekat iz Polledrara-e stariji partner. Zbog toga smo u pravu kada kažemo da je Italija izvorna oblast za knemide sa Ilijaka. Tamo su one starije. Ovim, naravno, ne tvrdimo da je Italija njihova prvobitna i opća izvorna oblast. Za nas je to samo u odnosu na glasinačke knemide."

Skoro dvije decenije kasnije Borivoj Čović u djelu „Od Butmira do Ilira" (1976, 275) daje sljedeći opis „ilijačkih" knemida :

„Ono što upučuje na njihovo postojanje jesu dva bronzana oklopa za prsa, veoma fino ukrašena urezanim geometrijskim ornamentima, od kojih su, za nekog od njihovih nasljednika, početkom sedmog stoljeća bile izrađene knemide (sl. 154). O tim primjercima bilo je već govora u poglavlju o Desitijatima, u vezi sa zapadnobalkanskim geometrijskim stilom (str. 235, 236). Ovdje je važno konstatovati da su već, u osmom stoljeću na gradini Ilijak vladali knezovi koji su nosili bronzane oklope — u to vrijeme, pa i kasnije, u barbarskim zemljama dosta rijetko defanzivno oružje — i da su ti knezovi bili i dovoljno uticajni i dovoljno bogati da do takve opreme dođu: kupovinom, pljačkom ili na neki drugi način; možda su ih dobili kao uzdarje od nekog sličnog moćnika u Iliriji, gdje su takvi oklopi proizvođeni i nošeni (sl. 155), a nije isključeno da su na Ilijak bili pozvali nekog majstora vičnog izradi luksuzne bojne opreme."

Benac i Čović (1957, 33) su opisali umjetnički segment glasinačkih dijadema iz faze IVb na sljedeći način :

„Naše dijademe (operisaćemo dalje samo sa pojmom dijadema!) izrađene su od tanke limene trake i redovno imaju zavijene krajeve radi vezivanja. Izrazita posebnost tih dijadema sastoji se u geometriskim urezanim ornamentima. Motivi se kreću u okviru kombinacije šrafiranih rombova, traka i krstova te kružića sa tačkicom. Ornamentika na dijademama je u svakom slučaju posljednja, jako naglašena reminiscencija geometriskog stila ukrašavanja iz faze III. Motivi su prilagođeni obliku predmeta, ali se po tehnici izvođenja mogu još sasvim uklopiti u pomenuti geometriski stil."

O ekonomskoj i imovinskoj stratifikaciji u „ilijačkoj" politiji ukazivalo bi metalno posuđe ostavljano u vidu grobnih priloga upravo kod tih hijerarhijski istaknutih pojedinaca. O tome su Benac i Čović (1957, 35 - 36) naveli sljedeće :

„Duboke zdjele s izvraćenim obodom i iskucanim ispupčenjima na obodu (T. XVIII, 1) pripadaju prema Reinecke-u VIII i VII vijeku i dolaze u Olimpiji, srednjoj Italiji, kao i u srednjoj Evropi. Sjeverno od Alpa one dopiru i do kasnog Halštata. Italija je pružila naročito identične analogije našoj zdjeli iz Ilijaka. — Polusferična posuda na T. XVIII, 3 nije također neka posebnost glasinačke kulture. Déchelette je donio identičan primjerak iz Méjean-a (Lozère). Zdjele sa rebrasto izvedenim trbuhom pripadaju prema Abergu kraju drugog a naročito trećem periodu željeznog doba u srednjoj Italiji. U Sjevernoj Italiji su dosta česte u periodu Benacci III prema Abergovoj hronologiji. Messerschmidt ovakve rebraste zdjele stavlja u Benacci II i Arnoaldi period, s tim što je početak Benacci II faze stavio oko godine 750 pr. n. e., dok ih

Pittioni stavlja u period Arno-aldi I. Teze i hronološko mjesto koje su za odgovarajuće posuđe postavili Reinecke, Aberg i Messerschmidt upravo odgovaraju osobinama i hronološkom mjestu naših metalnih posuda iz Ilijaka, Tum. II. Mnogo je teže odgovoriti na pitanje da li su ove posude importirane na Ilijak ili su neki domaći rad. S obzirom na to da je ovakvo posuđe nađeno u vrlo ograničenom broju u okviru glasinačke kulture i to u kneževskim grobovima skloni smo pretpostavci da se ovdje radi o importu. Glasinački Iliri nemaju nikakve tradicije u izradi metalnog posuđa. Jedino su knezovi bili u stanju da ih nabave trgovačkim putem. Ostali nisu irnali za to materijalne mogućnosti. Postavlja se, naravno, i pitanje odakle bi ovo posude moglo biti importirano? Čini nam se da je najbolji putokaz rebrasta zdjela. Ona jasno ukazuje na srednju i sjevernu Italiju, pa zato i smatramo da su ove oblasti eksportirale pomenuto posuđe na Glasinac. Naravno, ne isključujemo ni mogućnost importa stila ili dolazak majstora, ali nam se čini da je to ipak manje vjerovatno. Kod ovog posuđa na Glasincu neophodno je podvući da su svi navedeni oblici mnogo bliži grčkim nego alpskim prauzorima. Mi nemamo nikakve mogućnosti da Glasinac u ovo doba povežemo direktno sa Grčkom i zato smo i uzeli Italij u kao najvjerovatniji centar eksporta ovog posuđa.“

Kronologija

Alojz Benac i Borivoje Čović (1957, 57) su nalaze iz „ilijačkih“ tumula II., III. i XIII kronološki odredili u okviru IVb faze razvoja glasinačke kulture sa sljedećom sinkronističkom skalom :

„Faza IV b — Vače I — Halštat C u Srbiji — Halštat III (C) za južnu Njemačku, Alpsku oblast i Podunavlje — drugi otsjek Benacci II i Benacci III — željezno doba II/2 i III srednje Italije — starije željezno doba Lužica — **750 - 625 god. pr. n. e**.“

Čović u „Od Butmira do Ilira“ (1976, 275-281) govoreći o Ilijaku daje i neku precizniju kronologiju vladavine „ilijačkih“ monarha :

> „Ali je vrlo vjerovatno da je ova gradina bila sjedište i utvrda jednog snažnijeg roda ili bratstva, čija su groblja bila smještena u dvije skupine tumula : jednoj neposredno ispod gradine, a drugoj na susjednom Rajinom brdu. Iz tog soja potekla je, po svoj prilici, čitava serija istaknutih knezova, gotovo bismo mogli reći jedna mala dinastija, koja je ovdje vladala približno **od sredine osmog pa do kraja sedmog stoljeća stare ere**...Prvi od ilijačkih knezova čija je grobnica poznata bio je sahranjen upravo sa bronzanim knemidama za čiju su izradu upotrijebljeni pomenuti oklopi. Kako izgleda, knemide su, kao novo defanzivno oružje, krajem osmog ili početkom sedmog stoljeća ulazile u modu među glavarima na ovom području, vjerovatno pod utjecajem sa sjevera, iz Panonije, pa ih je neki majstor iskovao ovom knezu od starih oklopa koji su se možda čuvali u kući među drugim, već zastarjelim oružjem. Pored knemida, nađena su u ovom grobu još dva dvosjekla željezna mača i dvije bojne sjekire, kopča za pojas i dva mala, zemljana pehara za pike. Nakita je u ovom grobu malo: bronzana dijadema i narukvice, a posve nedostaje bronzano posuđe, koje se, kako izgleda, još nije bilo počelo uvoziti. Ovaj se knez, uostalom, ni no načinu kako je sahranjen ne izdvaja mnogo od ostalih članova zajednice. Njegova humka po svemu liči na grobne spomenike drugih, običnih porodičnih glavara: poslije njega, u isti tumulus sahranjeno je još osam osoba, od kojih su dva sigurno bili muškarci — ratnici, dvije žene, dosta bogato snabdjevene nakitom, i jedno dijete; ostala tri ne ističu se ničim osobitim, ali svi su pokopani u relativno kratkom roku - tokom života jedne ili dvije generacije. Jedan drugi ilijački knez bio je pokopan u najvećoj humci susjedne nekropole, na Rajinom brdu. I on je snabdjeven bronzanim knemidama iste vrste, ukrašenim trakama i koncentričnim krugovima u tehnici iskucavanja (tehnikom koja je, zajedno s ovim tipom bojne opreme, prihvaćena iz panonskih proizvođačkih centara); ipak, jedna posve stilizirana predstava jelena, urezana nekim oštrim instrumentom na svakoj knemidi, podsjeća da i stari geometrijski stil još živi (sl. 156). Pored knemida, od oružja je nađen još jedan dvosjekli željezni mač, jedno veoma dugačko koplje, te komadi od još dva ili tri koplja i jednog noža. U ovom grobu, koji pripada približno **početku šestog stoljeća stare ere**, bila je nađena i jedna zdjelica od bronze, tip poznat na širokom prostoru antičkog svijeta, od Male Azije do Italije — na glasinačko područje svakako uvezen. I još jedan izuzetan objekat domaće izrade: valjkast predmet napravljen od bijelog krečnjačkog škriljevca, veoma dobro uglačan i usađen u fino ukrašen bronzani okvir. Ovaj objekat liči na brus, ali je kamen za tu svrhu premekan, a osim toga, na njemu nema nikakvih tragova upotrebe. Ta činjenica, kao i fina obrada i bogato ukrašena drška navode na pretpostavku da je ovaj objekat bio neka vrsta žezla, oznaka dostojanstva i vlasti (sl. 157). Još jedna stvar je karakteristična: iako je humka dosta velika (osnove 13 H 10 m, visine oko 1 m), u njoj je osim kneževog nađen još samo jedan skelet, bez ikakvih priloga, možda sluga ili rob sahranjen sa gospodarom, a možda i grob iz nekog kasnijeg vremena. U svakom slučaju, grobni humak ovog kneza bio je već izdvojen iz opšteg običaja, pa u njega nisu bili sahranjivani ni najbliži srodnici, što možda ponajviše govori o njegovom izuzetnom i izdvojenom položaju. Zanimljivo je da su njegovi rođaci i saplemenici pribjegli čak i malom

lukavstvu da bi spriječili eventualne neprijatelje ili kradljivce da ne oskrnave grob ovog kneza; on nije bio položen, kako bi se očekivalo, u centar humke, već ,u sjeverni dio, blizu periferije. Kada je podizanje humke dovršeno, grob je zaista bilo teško pronaći. Najpotpunije podatke o opremi i oružju dala je humka br. II (iz **druge polovine, odnosno kraja sedmog stoljeća**). Ona je još bogatija, a sahrana izvršena sa još više pažnje. To je najviša humka ove nekropole, prečnika 15, a visine do 2 m. I ovdje je, iz razloga koje sam naprijed naveo, grob bio postavljen ekscentrično, u zapadnoj polovini; ni u ovu veliku humku poslije ovog kneza nije niko više pokopavan. Za sahranu je bila izgrađena najprije jedna kamena platforma visoka oko 70 cm, pa je na nju položen leš ovog kneza u punoj bojnoj opremi. Na prsima je imao, vjerovatno kožni, jelek ili oklop, ručno opšiven krupnim, ispunčenim bronzanim tokama (up. sl. 175), na nogama bronzane knemide s iskucanim ornamentima, o pojasu željezni mač s bronzanim, lijepo ukrašenim balčakom (sl. 158), a pokraj glave ležali su šiljci željeznih kopalja. I ovaj je knez ponio u grob svoje žezlo, izrađeno od bijelog kamena s bronzanim skovom; zanimljivo je da je, pored narukvice i pojasne kopče, nosio i ogrlicu od nekoliko stotina sitnih jantarskih perli. Čitavu opremu dopunjavaju četiri bronzane posude, uvezene vjerovatno iz južne Italije. Kad je polaganje mrtvaca i darova bilo završeno, obavljena je daća (čiji su tragovi brojni ulomci zemljanog posuđa prosuti po humci), pa su zatim nasuti slojevi kamena, dok humka nije bila posve formiraka. Zanimljivo je da je najljepša od četiri bronzane posude, rebrasta zdjela, bila nađena s dnom okrenutim gore, neposredno nad ostacima pokojnikove lobanje, dok su ostale ležale normalno, u donjem dijelu groba, pored skeleta. To je izazvalo dosta polemike, pa je bilo tumačenja da su ovakve posude na Glasincu nošene kao neka vrsta kape, pogotovu stoga što je posvda ovog istog tipa bila otkrivena, u istom položaju, u grobu jednog drugog kneza, onog iz Čitluka na Glasinačkom polju. Ipak, to objašnjenje nije nimalo vjerovatno. Glasinački knezovi ovog doba bili su, bez sumnje, barbari, ali sigurno ne i takvi divljaci da bi nosili bronzane zdjele na glavi, čak i kad bi bile prikladnijeg oblika nego što je plitka fiale. Ima jedna druga stvar: zdjele ovog tipa su u grčkom svijetu, a vjerovatno i kod Etruraca i nekih drugih naroda, veoma često bile upotrebljavane u kultu kao posude za izlivanje tečnih žrtava; posve je vjerovatno da je jedna takva libacija bila izvršena i u ovom slučaju nad glavom pokojnika (pošto je tijelo bilo pokriveno prvim, tankim slojem zemlje i kamena); zdjela je zatim bila spuštena, s otvorom prema gore, iznad mjesta na kojem je ležala glava. Kasnije, tokom mnogih vijekova, pod stalnim pritiskom mase kamena koji je ležao iznad nje, zdjela je utonula nekoliko centimetara u zemlju, tako da su neki dijelovi lobanje dospjeli u njenu unutrašnjost. Ovo objašnjenje (koje je naslućivao i Fiala) čini mi se utoliko vjerovatnije što se, na osnovu istorijskih i etnoloških poređenja, može pretpostaviti da su glasinački knezovi, oshm vojničke i vladalačke, vrlo vjerovatno imali i važne funkcije vjerskog karaktera. Stoga je posve moguće da su se upravo ovakvim zdjelama i sami služili za izlivanje tečnih žrtava u određenim prilikama; u času sahrane, te zdjele bile su posljedni put upotrijebljene za libaciju nad njihovim grobovima."

Nešto kasnije Borivoj Čović, u članku iz 1979. god. (145) donosi nešto revidiraniju apsolutnu kronologiju „ilijačkih" kneževskih grobova :

„I. Početak faze IV b, po periodizaciji Benac-Čović (a toj fazi pripadaju najstariji kneževski grobovi) ne bi se mogao staviti oko 750 godine st. e. već ga treba pomjeriti bliže **kraju 8. stoljeća. Većina grobova koji pokazuju tipološke karakteristike te faze pripadaće 7. stoljeću stare ere, ispunjavajući ga, vjerovatno, u cjelini. Kraj sedmog i početak šestog stoljeća (dakle vrijeme oko 600. godine st. e.)** obilježen je grobnim cjelinama koje sadrže određene karakteristične tipove faze IV b, ali istovremeno i neke nove, mlađe pojave."

Borivoj Čović je u istom članku (1979, 147 - 148) o grobu 9 tumula III naveo sljedeće :

„S prečnikom od 13,5 i visinom od 1,5 rn ovaj tumulus ulazi već u kategoriju većih (mada ne i najvećih) humki glasinačkog područja. Podignut je od zemlje i lomljenog kamena. Nema nikakvih podataka o osobinama konstrukcije tumula ili pojedinih grabova. Ukupno je otkriveno 9 grobova, isključivo sa skeletima, orijentisanim SI—JZ (glave na SI strani). Tipološka analiza grobnih priloga pokazala je da su svi grobovi bili položeni u toku iste hronološke faze. Veoma arhaičan karakter nekih objekata govori za to da bi najstarije sahrane mogle pripadati vremenu neposredno **prije 700. godine stare ere**; posljednji grob bio je, vjerovatno, ukopan **sredinom 7. stoljeća**. Fiala izričito veli da su sahrane uslijedile sukcesivno, jedna iza druge, navodeći i pojedinosti koje to potvrđuju. U cjelini gledano, to je tipičan primjer porodičnog ili rodovskog tumula s većim brojem sukcesivnih ukopa koji odgovaraju vremenu života 2 - 3 generacije. Ne znamo, na žalost, kakav je bio stratigrafski položaj kneževskog groba u ovam tumulu. Po njegovom značaju očekivali smo da je upravo to bio primarni grob. Broj koji nosi (9) pokazuje da je otkriven poslednji, na kraju iskopavanja, što opet nije odlučujuće: pitanje je da li je na ovom tumulu Fiala primijenio frontalni ili koncentrični metod. U prvom slučaju broj 9 nosio bi grob na suprotnoj periferiji, a u drugom, naprotiv, centralni grob. Po karakteristikama nađenih objekata **kneževski grob (br. 9) pripada još možda kraju 8. stoljeća (ili najkasnije ranom 7. stoljeću),** no isto tako arhaično djeluju i prilozi bogatih grobova bez oružja, br. 2 i 3 u ovom tumulu. Pitanje prioriteta i redosljeda grobova ostaje, dakle, neriješeno: moguće je da kneževski grob predstavlja primarnu sahranu, a da su ostalih osam naknadno ukopani grobovi bližih srodnika, muških, ženskih i djece (grobovi br. 1 i 4 su ratnički, a grob br. 5 pouzdano dječji); no, ne može se isključiti ni mogućnost da je kneževski grob (grob br. 9) sekundaran, pa bi u tom slučaju primarnu inhumaciju trebalo tražiti medu grobovima br. 1, 2, 3 i 4. Bilo kako bilo, posve je jasno da najstariji poznati kneževski grob glasinačkog područja predstavlja jednu od sahrana u jednom porodičnom ili rodovskom tumulu. Ta konstatacija izaziva odmah i pitanje čime se taj grob uopšte izdvaja od ostalih i na osnovu čega je ubrojan u kategoriju kneževskih grobova. Pogledajmo stoga sadržaj (priloge) tog groba: Ne računajući oružje, grob bi se mogao označiti kao dosta skromno opremljen: bronzana dijadema, bronzana pojasna kopča, jedna bronzana perla i par masivnih bronzanih narukvica. Uvezeno bronzano posuđe, često u mlađim kneževskim grobovima, posve nedostaje, a nema ni karakterističnog kameno-bronzanog »žezla«. Oružje, međutim, ukazuje na izuzetan društveni položaj ove ličnosti: dva dvosjekla željezna mača »glasinačkog« tipa, dvije željezne bojne sjekire i par bronzanih knemida domaće proizvodnje; kako će se kasnije vidjeti, bojne

sjekire i knemide su, na glasinačkom području, isključivi atribut kneževskih grobova, što je i bilo odlučujuće za svrstavanje ovog groba u tu kategoriju. Od važnijih pojedinosti treba još pomenuti ove: željezni mačevi bili su položeni u grobnicu uvijeni u tkaninu; knemide su izrađene prepravljanjem dvaju istovjetnih primjeraka bronzanih oklopa za prsa; dijadema je nađena u svom prirodnom položaju, oko glave skeleta; što se narukvica tiče, nemamo, na žalost, podatka o mjestu nalaza, no nije isključeno da su one (kao i u nekim drugim kneževskim grobovima) predstavljale posebnu vrstu grobnog dara i da su bile položene pored glave skeleta; najzad, oko ovog groba zabilježena je velika količina fragmenata keramike — ostaci daće ili nekog sličnog obreda."

O grobu 1 tumula II. Čović u članku iz 1979. god. (148-149) navodi sljedeće :

„To je najveća humka u okviru prve nekropole: prečnika 15 i visine 2 m. Podignuta je od lomljenog i prikupljenog kamena. Osnovu tumula čini platforma od grubo složenog kamena, visine 0,70 m. Na toj platformi nalazio se jedini grob u ovom tumulu, položen ekscentrično, u zapadnoj polovini, cca 3 m od centra. U grobu je bio skelet, u ispruženom položaju, orijentacije SZ/JI. Prilozi su bogati i raznovrsni, a mogu se podijeliti u nekoliko kategorija:

A) Metalni dijelovi odjeće i nakit: bronzana igla, željezna fibula, ogrlica od 154 jantarske perle, 46 dvojnih i 4 jednostruka

bronzana dugmeta-toke (možda metalni dijelovi kožnog ili tekstilnog oklopa), pojasna kopča i par masivnih bronzanih narukvica.

B) Ofanzivno i defanzivno oružje: 1 dvosjekli željezni mač glasinačkog tipa, dva željezna koplja i par bronzanih knemida domaćeg tipa.

C) Bronzano posuđe uvoznog porijekla: velika posuda (basen) u kojoj je stajao pehar sličan skifosu, jednostavna bronzana fiale s posve niskim omfalosom i rebrasta bronzana zdjela (Riefelschale).

D) Objekti posebne namjene: kameno-bronzano »žezlo«.

U pogledu pojedinosti potrebno je istači sljedeće: — Najveći dio objekata bio je postavljen u položaju koji bismo mogli označiti »prirodnim« ili »funkcionalnim«: igla, fibula, jantarske perle i pojasna kopča, kao i bronzane toke, nađene su na svom mjestu, na prsima i gornjem dijelu trupa; knemide na cjevanicama, mač i žezlo niže pojasa, koplja s desne strane, vrhovima na gore, bronzani basen i pehar kod desnog boka, odnosno kraj desne ruke. — Neki objekti zauzimaju, međutim, posebno, pa i neočekivano mjesto u grobnici: par masivnih bronzanih narukvica stavljen je kraj glave, s desne strane, a pored njih mali bronzani objekat sličan točku sa 4 paoca; mala bronzana fiale položena je na jednu od knemida; najzad, fina rebrasta bronzana zdjela nađena je na glavi (lobanji) pokojnika. — Mač je prije stavljanja u grob bio uvijen u tkaninu, a možda je i prethodno bio polomljen. U nasipu tumula nađena je veća količina fragmenata keramike koji potiču od daća ili drugih obreda vezanih sa činom sahrane, a možda i sa kasnije obavljanim kultnim radnjama. Mada je raspoloživi prostor bio značajan, nema u ovoj humci nijedne kasnije sahrane, **ni iz vremena kojem pripada kneževski grob (druga polovina, možda i sam kraj 7. stoljeća), pa ni iz kasnijih faza (6. i 5. stoljeće st. e.) koje su, inače, u tumulima oko Ilijaka zastupljene."**

O grobu 1 tumula XIII (Rajino brdo) Čović u članku iz 1979. god. (149-150) navodi sljedeće :

> „To je najveća humka nekropole Rajino brdo. Eliptičnog je oblika, s osovinama 13 i 10 m, a visine 1 m. Nasuta je od zemlje, lomljenog i prikupljenog kamena. Pojedinosti o konstrukciji tumula nisu poznate. Na vrhu tumula nalazila su se dva srednjovjekovna nadgrobna spomenika — stećka. U tumulu su nađena ukupno 4 groba, svi sa skeletima, orijentacije Z/I. Dva od njih mogu se odmah eliminisati kao recentna, jer su nađena ispod stećaka i pouzdano pripadaju kasnom srednjem vijeku. Treći je bez priloga i hronološki neodrediv. Jedini pouzdano praistorijski grob jeste kneževski grob. On je položen ekscentrično, na periferiji, oko 2 m. od sjevernog ruba humke. Prilozi tog groba pripadaju sljedećim kategorijama:
>
> A) Metalni dijelovi odjeće i nakit: 3 bronzane igle, 3 željezne fibule, bronzana pojasna kopča, tri bronzane perle i jedna perla od staklene paste.
>
> B) Ofanzivno i defanzivno orufie: dvosjekli željezni. mač glasinačkog tipa, dva fragmenta širokog, nešto povijenog jednosjeklog željeznog mača, željezno koplje i par bronzanin knemida domaćeg tipa.
>
> C) Bronzano posuđe uvoznog porijekla: bronzana fiale s visokim, profilisanim omfalosom.
>
> D) Objekti posebne namjene: kameno-bronzano žezlo.
>
> E) Toaletni pribor: bronzana pinceta.
>
> Ne postoje, na žalost, podaci o položaju pojedinih objekata u grobu. Na jednoj od knemida ugraviran je lik jelena. Na maču su očuvani otisci tekstila, što pokazuje da je, po svoj prilici, mač bio umotan u tkaninu prije stavljanja u grob. Fragmenti keramike, rasuti u nasipu, .konstatovani su i u ovom tumulu. **Grob pripada kraju 7. ili početku 6. stoljeća stare ere**.“

O tome da je grobnica III, 9 starija u odnosu na onu II, 1 govorilo bi moguće i to da u njoj izostaje uvozno brončano posuđe, kao i to da se ona nalazi u grupnom tumulu. Pokojnik iz II, 1 bi tako živio u vremenu kada se „ilijačka“ politija već razvila u snažniju formaciju koja je imala i uspostavljene veze sa bližim i daljim predjelima, a njena monarhijska institucija već se transformirala u pravcu razvijanja posebnosti.

U blizini „ilijačkih“ tumula otkriven je i grob 1 tumula II. nekropole Mejdan u Brezju, koji je sadržavao i žezlo i bio veoma dobro opremljen nakitom, ali u kojem za razliku od ostalih kneževskih grobova nedostaje oružje. Nastanak ovog tumula se datira u posljednje decenije VII. st. p. n. e. Lokalitet Mejdan-Brezju je od gradine „Ilijak“ udaljen samo 6 km.

Rekonstrukcija

Na osnovu toga da je na dvije nekropole tumula (Ilijak i Rajino Brdo) pronađeno više kneževskih grobova nastalih u kontinuiranom vremenskom slijedu a da im gravitira i nešto udaljeniji usamljeni kneževski grob u Mejdan-Brezju moglo bi se zaključiti da je «Ilijačka dinastija» sigurno dominirala jednim širim prostorom od VIII. do VI. st. p. n. e. Naravno, ni nakon toga perioda ovo područje nije postalo periferija, nego je nastavilo svoj kontinuirani razvitak i u vrijeme najvećeg zenita autarijatske moći (kraj VI. i početak V. st. p. n. e.) što dokazuju i tumuli sa nekropole Konogovo-Brezje.[33]

[33] Fiala, 1892, 414-417; Benac-Čović, 1957, 23

"Ilijačke" nekropole jasno pokazuju kako se članovi dinastije sahranjuju uz posebne počasti i uz bogatu opremu, i to ne samo muškarci, nego i djeca i žene, što jasno odražava da se jedan rod ili možda samo jedna porodica ili rod odvojili od ostatka stanovništva i pretenduju da vlast smatraju svojim pravom i svojim monopolom. Sigurno su razvili i uvjerenje uvjerenje da se samo iz njegovih redova mogu regrutovati vođe, čiji se simbolički pokazatelj vlasti izražavaju i pronađena žezla, i lijepo urađeni i ukrašeni mačevi i knemide i dijademe i sjekire.

Sa dosadašnjim nivoom spoznaje i raspoloživim nalazima, ne može se znati da li je vlast u "ilijačkoj" politiji u vrijeme nastanka tumula I – XXXVI bila nasljedna po načelu primogeniture, po osnovi starješinstva ili je "kralj" bio biran na vojničkim skupštinama. Precizan odgovor na ovo pitanje mogu dati samo istraživanja DNA analize skeletnih ostataka pronađenim u kneževskim grobovima na Ilijaku, Rajinom Brdu i Brezju. Jedino se tako može utvrditi da li je između pokojnika sahranjenih u spomenutim grobovima postojala krvno-genetičko srodstvo, i ako jeste, kakvog je bila karaktera. Dok se ta istraživanja ne obave, mišljenja smo, a na osnovu veličine tumula u kojem su nađeni «kneževski» grobovi, te položaja i sadržine grobova i njihove međuzavisnosti, da je evidentno postojala neka vrsta nasljeđivanja, ako ne direktno sa oca na najstarijeg sina, onda bar na najuglednijeg člana jedne porodice kojoj je pripadalo pravo i dostojanstvo da iz svojih redova daje kneževe lokalnih zajednica.

Uz kneževske grobove «Ilijačke dinastije» pronađen je i veći broj ratničkih grobova, što dokumentuje i postojanje i sloja ratnika koji se nalazio uz samoga monarha, a ujedno ukazuje i na visoki nivo razvitka društvene strukture i egzistiranje određene hijerarhije unutar «Ilijačke kneževine». Značaj ove «dinastije» za razvitak društvene i političke svijesti kod zajednica nositelja glasinačke kulture je od velike važnosti. «Ilijačka dinastija» je prva za koju znamo na osnovi dosadašnjeg nivoa znanja i otkrića da je intenzivnije pokrenula proces međusobnog objedinjavanja tih zajednica. Pronađena žezla samo potvrđuje visoki autoritet koji je ova dinastija uživala između 650. i 550. god. p. n. e. a vjerojatno i decenijama kasnije na prostoru jugoistočne Bosne. Žezla iz tumula XIII, 1 i II, 1, su veoma sličnog oblika, što bi ipak potvrđivalo kako je riječ o predmetima sa simboličkom vrijednošću, a ne o nekom oruđu kao npr. brusu. Nije slučajno da je upravo srednji tok rijeke Prače, gdje se nalazi Ilijak, bilo mjesto koje je postalo najraniji poznati centar političkog sažimanja. Ova oblast spada u jednu od najplodnijih oblasti u jugoistočnoj Bosni, i pored stočarstva podesna je i za intenzivnu zemljoradnju i sjedilački način života, pa je i intenzitet populacije oko Ilijaka i u Hrenovačkom polju morao biti izrazit. Sve su to bili uvjeti koji su omogućili da se tu razvije snažniji društveni organizam. Dolina Prače je ujedno bila i baza odakle su četiri ili pet stoljeća ranije zajednice glasinačke kulturne grupe kasnog brončanog doba migrirale prema jugu i dalje prema jugoistoku.

Iz svega rečenog mogli bi da zaključimo da su željeznodobni knezovi iz doline Prače upravljali onom oblašću koja se danas naziva Podromanija, zahvativši ne samo zemljišta uz rijeku Praču nego i ona okrenuta prema Rogatici i gornjem toku Rešetnice. «Ilijačka» kraljevina je bila i najistureniji autarijatski položaj prema sarajevskom području, odnosno srednjobosanskoj kulturi i desitijatskim zajednicama. Gradine Loznik, Miošići i Vitez, smještene na bitnim strateškim mjestima i sa svojim dominantnim fortifikacijama vjerojatno su obilježavale doseg vlasti "ilijačkih" monarha prema zapadu. Kada se sagleda i kvantitet i kvalitet kompletne pronađene materijalne kulture koja potiče iz razdoblja VIII. - kraj VI. st. p. n. e. sa prostora glasinačke kulture starijeg željeznog doba, čini se da je «ilijačka dinastija» odražavala najveći nivo razvitka u odnosu na ostale «kneževine» glasinačke kulture starijeg željeznog doba.

"Ilijačka" politija i Partheni?

Kada se razmatra pitanje politije čije se glavno naseobinsko sjedište nalazilo na gradini "Ilijak", potrebno je imati u vidu da se njena vlast prostirala na područje čija je okosnica središnji i moguće i donji tok rijeke Prače. Samim tim se postavlja i pitanje je li postojala neka veza između ove politije i zajednice koja je predstavljala i naseljavala i etnonima Partheni koji je Plinije Stariji detektirao u

okvirima naronitanskog konventa provincije (Gornji?) Ilirik. I ako je postojala bilo kakva veza kakvog je ona bila karaktera (npr. etnogenetska, politijogenetska, etnička, narodnosna, religijska, kulturološka…itd…). Arheološki nalazi potvrđuju postojanje "Ilijačke" politije od kraja VIII. pa u toku VII. i početaka VI. st. p. n. e., historijska vrela potvrđuju postojanje južnih Parthena u drugoj polovici III. st. p.n.e., dok epigrafski spomenici koji su nastali u II. st. n. e. spominju parthensko ime na zoni koja je pripadala naronitanskom konventu. Ako bi se prihvatila teza M. Pavlovića o etimološkoj vezi etnonima Partheni i hidronima Prača i teorija o tome da je parthensko ime nastalo kao odrednica za "krajište", krajinu, graničarsku zonu u odnosu prema Skordiscima i njihovoj politiji, onda bi se sjeverni Partheni mogli datirati i u helenističko doba, npr. već u III. st. p. n. e. Ono što je za sad jedino sa sigurnošću zajedničko zajednici koja je bila naseljena u "Ilijačkoj" politiji i naronitanskim Parthenima jeste pripadnost ilirskom etničkom i jezičkom kontinuumu. Ako bi se dokazala bilo kakva veza između "Ilijačke" politije i sjevernih Parthena (bez obzira da li su oni bili zasebni narod i politija ili generički naziv za Krajišnike i Graničare koji se možda transformirao ili bio transfomiran u zasebni narod), onda bi se ne samo na polju izučavanja glasinačke kulture starijeg željeznog doba, nego i uopće ilirologije stvorio prostor za nove znanstvene zaključke, pretpostavke ili špekulacije.

Postavlja se pitanje je li rijeka dobila ime po narodnosnoj skupini koja je bila naseljena u njenom poriječju ili je bilo obrnuto, pa su lokalne željeznodobne zajednice naseljene u gravitacionom prostoru porječja dobile ime po rijeci. Tako bi se matično područje "ilijačke" politije i matično područje naronitanskih Parthena nalazili u istom zemljopisnom prostoru u istom ili približnom vremenskom odnosu. Područje Užica u kojem su bili pronađeni epigrafski spomenici na kojem se spominje parthensko božanstvo koje je po *interpretatio romana* identificirano kao rimski bog Jupiter, se nalazi na suprotnoj strani rijeke Drine u odnosu na porječje Prače. Možda su u neko doba Partheni napustili porječje Prače i prešli na desnu stranu Drine, a moguće je da nisu ni napuštali porječje Prače, nego da su oni naseljavali i kontrolirali i porječje Prače i današnje užičko područje bar u nekom istom vremenskom periodu. Iz obje ove varijante bi onda mogao proizaći i zaključak po kojem bi Partheni na neki način bili povezani i sa zajednicom koja je bila tvorac "ilijačkih" skupina tumula i koja je naseljavala gradinu Ilijak.

Zaključna razmatranja

Autarijati i Partheni

I porječje rijeke Prače i užičko područje su pripadali prostorima rasprostriranja glasinačke kulture starijeg željeznog doba, za čije nositelje se u historiografiji i arheologiji ponajviše veže ilirski narod Autarijati. Na prisustvo ovog naroda ili narodnosne zajednice na istoku gornjoiliričke provincije reminisenciju još uvijek čuvaju rijeka Tara i planina Tara. Upravo između ove rijeke i planine nalaze se i porječje Prače i užičko područje. Uz to, u predrimsko doba, vjerojatno se ime Tara odnosila i na tok današnje rijeke Drine sve do Rače, a ne samo na današnji tok rijeke Tare koji ide samo do Šćepan polja. I Autarijati i sjeverni Partheni su bili sastavnice ilirskog etničkog i jezičkog kontinuuma. Sudeći po dosadašnjem nivou znanstvenih spoznaja, parthenski etnonim slijedi nakon autarijatskog etnonima. Sve to navodi na razmišljanje o odnosu između onoga što se podrazumijevalo pod autarijatskim imenom i onoga pod parthenskim imenom.

I. Nakon sloma autarijatske politije i jedinstva narodnosne zajednice, bilo bi teško pretpostaviti da su svi Autarijati ili ono što se sve smatralo pod autarijatskim imenom napustili teritorij koji im je pripadao. Moguće je kako su neka plemena, bratstva, rodovi, skupine, pojedinci ostali na toj teritoriji. Ako su Partheni bili izvorni etnonim, a ne onaj koji se razvio iz generičkog određenja za krajište, onda su oni bili jedno od onih plemena koji su činili autarijatsku politiju, a koje je ostalo u većem ili manjem dijelu na svojoj teritoriji, bilo da su priznali keltsku hegemoniju ili se sklonili u skrovitija i sigurnija pribježišta, kojima inače obiluje zemljopisni karakter gornjeg Podrinja.

II. U slučaju da parthenski etnonim nije postojao u okvirima autarijatske narodnosne zajednice i politije, onda bi dolazila u obzir "krajiško - graničarska" teorija. Rasap iz oko 310. god. p. n. e. je bio takav da je razbio dotadašnje stoljetne društvene i političke strukture na teritoriju koji je dotada pripadao Autarijatima, pogotovu na njihovom matičnom području. Oni koji su ostali na depopuliranom prostoru bili su izloženi skoro kontinuiranim keltskim, kasnije skordičkim napadima, upadima i pristiscima. To ih je onda prisililo na oblikovanje i razvoj novih odnosa i struktura, i to u uvjetima i kontekstima graničnog područja, krajišta koje postoje skoro dva stoljeća. Naravno, kao i svako krajište i ono bi primalo u sebe doseljenike, izbjeglice, lutalice koji bi tamo tražili nove zemlje i apatridsku sloboštinu. I tako bi nastalo i parthensko ime, prvo u generičkom smislu krajiških zajednica, a onda kada bi neke od tih zajednica na neki način međusobno više srasle, na neki način se ujedinile ili se simbiozirale u nešto što bi se moglo nazvati prepoznatljivom politijom to bi postao i uobičajeni etnonim.

III. Sjeverni Partheni su doseljenička ilirska zajednica, koja je naselila prostore upražnjene nakon seobe glavnine Autarijata. Tu bi u sebe apsorbirali one manje skupine Autarijata koji se nisu odlučili niti odvažili na izbjeglištvo. Svoje ime bi onda prenijeli na rijeku Praču. Nejasno je odakle bi i radi čega bi došli u gornjopodrinjsko područje, jesu li bili izbjeglice ispred keltskih prodora ili su tek naknadno došli iz npr. zapadnih i južnih predjela. Ako su bili doseljenici sa juga ili zapada koji bi na novo područje prenijeli i svoje ime, onda bi se to doseljavanje vjerojatnije desilo nakon prestanka skordičke hegemonije na središnjem Balkanu.

IV. U slučaju da su u toku starijeg željeznog doba, dok je uvijek postojala autarijatska politija, Partheni nastali autohtonim razvitkom u jugoistočnoj Bosni i jugozapadnoj Srbiji, a ne doseljavanjem kao već formirane narodnosne pojave, i da nisu oni, ili zajednice koje bi kasnije tvorile narodnosnu pojavu pod ovim etnonimom, nikada bili dio autarijatske narodnosne zajednice i politije, nego su bili zasebna narodnosna i politička zajednica. U

tom slučaju Partheni bi bili, u toku starijeg željeznog doba, zasebno, u odnosu na Autarijate, formirani na području rijeke Prače sa istovremenskim ili kasnijim obuhvatom i užičkog kraja (koje im je pripadalo u ranoprincipatsko doba). U tom slučaju bi i "ilijačka" politija bila na neki način povezana sa onom sadržinom koja se u kasnijim vrelima naziva Partheni. Moguće je i opcija po kojoj su Partheni napustili porječje Prače i prešli na drugu stranu rijeke Drine nekad u toku željeznog doba. U ovoj mogučnosti razdvojenosti autarijatskog i parthenskog fenomena, ipak bi se moralo prihvatiti da su ove dvije zajednice etnički i jezički istovrsne, da su nositelji zajedničke glasinačke kulture starijeg željeznog doba i da Autarijatima nije pripadalo porječje Prače, nego bi bili naseljeni ili sjeverno ili južno od Parthena ili bi ovi sjekli autarijatsku teritoriju.

V. Sjeverni Partheni nisu bili ilirsko "krajište" prema Skordiscima, nego su ulazili u konglomerat skordičke hegemonije na središnjem Balkanu u toku III. i II. st. p. n. e. U toku I. st. p. n. e. uslijed slabljenja te hegemonije, oni bi kao krajnji jugozapadni okrajak te hegemonije i oslobodili se od nje, i bili u tom položaju sve dok ih Rimljani nisu uklopili u iliričku provinciju.

Od svih ovih predstavljenih mogučnosti stojimo na stajalištu kako je ipak najrealnija ona po kojoj su se Partheni ili zajednice ili skupine, bar u pretežitom dijelu, iz kojih bi se ovaj etnonimski fenomen razvio nalazile u nekoj organskoj vezi sa Autarijatima, bilo po porijeklu, bilo da su bili sastavnica (pleme/na, bratstvo/bratstva, rod/ovi) šire narodnosne zajednice poznate u vrelima pod autarijatskim imenom, ili su samo bili njen preživjeli preostatak, jedan od mnogih epigona autarijatske narodnosne zajednice i političkog entiteta, proizašao u novonastalim uvjetima nakon njegove nasilne destrukcije kao samostalnog narodnosnog i političkog činioca.

Mogučnost da Parheni nisu imali sa Autarijatima zajedničku političku ili narodnosnu, ili bilo kakvu drugu organsku vezu, nego da su oni bili zasebna ilirska narodnosna zajednica koja je samo naslijedila prostor sa kojeg su se Autarijati povukli ili se zasebno formirali i usporedno postojali na istom zahvatu glasinačke kulture starijeg željeznog doba je vrlo teško podržati. Prvo što bi ona indicirala postojanje jakog novodošlog elementa u dolinu Prače ili u jugozapadnu Srbiju, oličenog u njegovoj materijalnoj kulturi, što bi značilo da je došlo i do prekida kontinuiteta sa starijim željeznim dobom i početkom novog kulturnog razvitka na drugačijim osnovama. Sa današnjim nivoom poznavanja kontinuiteta razvitka materijalne kulture mi ne možemo tvrditi da je došlo do nagle promjene sastava stanovništva. Jedino je evidentno da krajem IV. i početkom III. st. p. n. e. dolazi do znatne depopulacije područja, opadanja materijalne kulture, i to u jednom vrlo kratkom periodu, djelujući skoro kao kulturni i populacijski šok za područje ne samo Prače nego kompletnu regiju jugoistočne Bosne i jugozapadne Srbije. Stoljeća nakon nestanka autarijatske narodnosne i političke zajednice djeluju kao prazna u odnosu na stoljeća prije njenog sloma, i nigdje ne možemo evidentirati da je došlo do unosa novog populacijskog i kulturnog elementa. Sve odaje dojam nastavka kontinuiteta sa ranijim periodima, ali sada u fazama prilične dekadencije i posvemašnjeg općekulturnog osiromašenja, demografske i političke slabosti, što svjedoči da je stanovništvo, odnosno njegova etnička supstanca, ostalo isto kao i u periodu prije sloma jedinstvene zajednice i da je vodilo direktno porijeklo od stanovnika starijeg željeznog doba, istinskih nosilaca glasinačke kulture, ali sada je ono bilo znatno malobrojnije, na nižem stupnju općekulturnog, političkog i društveno-ekonomskog razvitka. Sjeverni Partheni su nesumnjivo jedan dosta mali narod, okružen isto tako malim narodima koje spominje Plinije Starije. Isto je tako teško pretpostaviti i neko usporedno višestoljetno postojanje Parthena i njihove politije sa moćnim i brojnim Autarijatima u susjedstvu ili u blizini. Teško bi bilo pretpostaviti da su Partheni npr. sjekli autarijatsku teritoriju u Podrinju, ili da su Autarijati bili ograničeni samo na zonu južno od Parthena (porječje današnjeg toka rijeke Tare) ili samo na zonu sjeverno od Parthena (glasinačka visoravan i susjedno srbijansko Podrinje sa planinom Tarom). Ako su bili samo južno od te špekulativne stariježeljeznodobne Parthenije, Autarijati ne bi mogli imati istočnu ekspanziju prema

Tribalima, a da preskoće užičko i zapadnomoravsko područje. Ako bi bili sjeverno od špekulativne stariježeljeznodobne Parthenije, onda Autarijati ne bi mogli biti u sukobu zbog slanog vrela sa Ardijejcima niti bi se mogli pružati prema jugu toliko dovoljno da budu primijećeni od starih Grka. Porječje Prače i užički kraj ustvari predstavljaju središnji dio rasprostriranja sjeverne varijante glasinačke kulture starijeg željeznog doba i samim tim i autarijatske narodnosne zajednice. Uostalom, na osnovi dostignutog nivoa znanja o Autarijatima i Parthenima, ova dva etnonima se ne pojavljuju u isto vrijeme, nego je autarijatski etnonim, dok se odnosio na matičnu teritoriju, stariji u odnosu na onaj parthenski koji se isto javlja na matičnom teritoriju. I Apijanova mitološka genealogija ilirskih naroda kao da potvrđuje postojanje neke veze autarijatskog i parthenskog, jer se parthenska eponima Partho, kćerka Ilirija, eponima Ilira, dovodi u sestrinsku vezu sa Autarijem, eponimom Autarijata.

Partheni i Ozuaei

U dostupnim narativnim izvorima sjeverni Partheni se uvijek spominju uz enigmatski narod Ozuaei, o kojima se izuzev ova dva podatka ništa više ne zna. Po svemu sudeći oni bi bili naseljeni negdje u blizini sjeverni Parthena, kao njihovi susjedi. I njih bi trebalo tražiti znaći negdje na istoku ili sjeveroistoku provincije Dalmacije. Ako je teorija o Parthenima kao krajištu tačna, onda bi se i Ozuei mogli smjestiti u ovo graničnu zonu između svijetova koja su u heenističko doba kontrolirali Iliri i područja koje su kontrolirali Kelti, odnosno skordička politija.

Sjeverni (naronitanski) Partheni i južnoilirski (makedonski) Partheni

I na kraju je neophodno i pokušati objasniti činjenicu postojanja dvije zajednice sa istim imenom u isto vrijeme, ali na različitim prostorima. Prva mogućnost je objašnjenje na osnovi "krajiško – graničarske teorije". U okviru ovog teorijskog objašnjenja i južni Partheni bi se formirali na osnovi ambijenta granične zone. I dok bi sjeverni Partheni bili oblikovani u odnosu prema Skordiscima, južni bi se oblikovali ili bili oblikovani u odnosu prema epirskim Grcima, Peoncima i Makedoniji. U tom slučaju, južni i sjeverni Partheni ne bi imali direktnu organsku vezu, nego bi se formirali paralelno, ali u istovrsnim zemljopisno – etničkim uvjetima i ambijentima i isto ime bi imali poradi toga što su pripadali istom jezičkom kontinuumu koji je tu specifičnu zemljopisnu poziciju nazivao terminom iz koje bi se izvelo "Partheni", "Parthini" i sl. Naravno, moguća je i opcija da termin iz kojega je izveden parthenski etnonim nije iz ilirskog jezičkog kontinuuma, nego je latinskog ili grčkog etimološkog porijekla. U tom slučaju, onda bi etnonimi i za sjeverne i za južne Parthene bili grčka i vjerojatnija rimska konstrukcija. U prilog "krajiške teorije" bi govorilo to da su i sjeverni i južni Partheni prebivali stvarno u graničnim područijima ilirskog etničkog i jezičkog kontinuuma. Druga mogučnost je objašnjenje koje bi isključivalo nastanak etnonima iz graničarsko – krajiških uvjeta i ambijenta. To bi značilo da je postojanje dvije narodnosne skupine sa istim parthenskim imenom, ali na različitim staništima međusobno odvojenim širokim pojasevima teritorija koja su pripadala drugim narodnosnim zajednicama, sigurno bilo rezultat cijepanja jedinstvene narodnosne ili plemenske zajednice iz raznoraznih razloga, i odlaska jednog njenog dijela u potragu za novim staništima. Razdvajanje naroda i plemena koji se nalaze na nižem stupnju kulturnog, političkog i uopće društveno-ekonomskog razvitku, s tim da razdvojeni dijelovi zadrže i svoje ime, odnosno na taj ga način raširе na više teritorija je vrlo česta pojava. Najbolji primjer ovih podjela unutar jednog naroda nastalih seobama pojedinih njegovih dijelova, i to baš za period koji odgovara kasnijim periodima autarijatske egzistencije, nalazimo u slučaju Kelta prilikom njihovog doseljavanja u Donju Panoniju i Balkan. Tako unutar te keltske mase možemo prepoznati i dijelove Belga, Insubra, Tektosaga, Tauriska, Boja, koji su se u nekom ranijem razdoblju otkinuli od svojih matica. I u ranom srednjem vijeku imamo Saksonce i u Britaniji i u Njemačkoj, i Srbe i Hrvate i u srednjoj Europi i na Balkanu, pa zašto to, kada sagledamo sve usporedne podatke, onda ne bi mogao biti slučaj i sa Parthenima, odnosno jednim od autarijatskih plemena. A uz to, i kod Ilira se nailazi na još jedan sličan slučaj odnosno istoimnosti dvije zajednice, pa tako imamo Amantine u istočnoj Slavoniji i prilično južno

skoro na granicama ilirskog svijeta i Epira. Ako je ovo objašenjenje vjerojatnije od onoga koje daje "graničarsko - krajiška" teorija, onda bi se postavila pitanja kada, zašto i na koji način je došlo do toga cijepanja i kuda bi se kretale te seobe. I kao odgovori na navedena pitanja kako?, zašto?, na koji način? i gdje? može se ponuditi veliki broj opcija kao što su npr. 1. Parthenska matična teritorija je ona gdje su kasnije bili sjeverni (naronitanski) Partheni, i odatle se odvojio jedan ogranak i našao nova obitavališta znatno dalje na jugu. 2. Sjeverni Partheni su nastali seobom sa juga. 3. Parthenska matična teritorija se nalazila na nekom drugom području, pa je došlo do podjele i seobe u dva pravca. 4. Partheni su bili sastavnica koja će formirati autarijatski narod i politiju, ali prije završetka procesa autarijatskog sinoikizma i ujedinjne je došlo do odvajanja dijela ovog parthenskog plemena i preseljavanja na jug. To bi se onda moglo desiti npr. u kasno brončano doba i to u kontekstu toga velikog migracionog vala koji je zahvatio Balkan i istočni Mediteran ili u starije željezno doba, kada bi ti doseljeni Partheni donijeli u područje Mata i elemente glasinačke kulture. 5. Partheni su bili sastavnica autarijatske narodnosne zajednice i politije, i oni na jugu bi nastali u vremenu autarijatske ekspanzije u VI. i V. st. p. n. e., kada se jedan dio autarijatskog plemena Parthena odvojio i preselio na jug. 6. Partheni su bili sastavnica autarijatske narodnosne zajednice i politije, i oni na jugu su nastali u okviru preseljavanja dijela Autarijata na jug u posljednjoj deceniji IV. st. p. n. e. Južni Partheni se pojavljuju u vrelima za posljednje decenije III. st. p. n. e. kao već ustaljeni narodnosni i politički fenomen na gravitacionom području srednjeg toka rijeke *Genusus* (Škumbin), a imali bi i svoje gradsko središte po imenu Parthos. Znači da bi III. st. p. n. e. bilo *terminus ante quem* eventualnog cijepanja eventualno jedinstvenih Parthena. Kasno brončano doba, preciznije XII. st. p. n. e. bi bilo *terminus post quem* eventualnih seoba dijela Parthena prema jugu, jer je to bilo doba velikih seoba i pomjeranje protoilirskih zajednica prema jugu.

Kad se inače govori o odnosu parthenskog i autarijatskog neophodno je spomenuti još jednu činjenicu, a to je da negdje na područje provincije Makedonije, narativni izvori (Diodor, Plinije Stariji, Justin, Orozije) [34] spominju da u njihovo vrijeme još uvijek žive Autarijati, potomci onih skupina koje

[34] *Diod.* XX, 19, 1 : κατὰ δὲ τὴν Μακεδονίαν Κάσανδρος μὲν βοηθήσας Αὐδολέοντι τῷ Παιόνων βασιλεῖ διαπολεμοῦντι πρὸς Αὐταριάτας, τοῦτον μὲν ἐκ τῶν κινδύνων ἐρρύσατο, τοὺς δὲ Αὐταριάτας σὺν τοῖς ἀκολουθοῦσι παισὶ καὶ γυναιξὶν ὄντας εἰς δισμυρίους κατῴκισεν παρὰ τὸ καλούμενον Ὄρβηλὸν ὄρος. ("U Makedoniji je Kasander pritekao u pomoć peonskom kralju Audoleontu, koji je ratovao sa Autarijatima. Spasio ga je opasnosti, a Autarijate sa djecom i ženom koji su ih pratili, a bilo ih je oko 20 000 naselio je kraj planine Orbel.").

Plin. NH, IV, 35 : *mox in ora Ichnae, fluvius Axius. ad hunc finem Dardani, Treres, Pieres Macedoniam accolunt. ab hoc amne Paeoniae gentes Paraxiaei, Eordenses, Almopi, Pelagones, Mygdones. montes Rhodope, Scopius, Orbelus. dein praeiacente gremio terrarum Arethusii, Antiochienses, Idomenenses, Doberi, Aestrienses, Allantenses, Audaristenses, Morylli, Garresci, Lyncestae, Othryonei et liberi Amantini atque Orestae, coloniae Bullidenses et Dienses, Xylopolitae, Scotusaei liberi, Heraclea Sintica, Tymphaei, Toronaei.* ("Slijede planine Rodopi, Skopius i Orbel, i koje leže duž /zajednice Makedonije op. S.M./ područja ispred ovih planina, Aretusiji, Antiohijeji, Idomeneji, Doberi, Estrenses, Alantensesi, Audaristeneji, Morili, Gareski, Linkesti, Otrioneji i Amantini i Oresti, oboje slobodni narodi; kolonije Bulis i Diun, Ksilopiti, Skotusi, slobodni narod, Herakleja Sintika, Timfeji i Toroneji.")

Iust. XV, 2, 1-2 : *Dum haec aguntur, Cassander ab Apollonia rediens incidit in Abderitas qui propter ranarum muriumque multitudinem relicto patrio solo sedes quaerebant ;veritus ne Macedoniam occuparent facta pactione in societatem eos recepit agrosque*

su u vrijeme seobe sa kraja IV. st. p. n. e. napustile svoju matičnu domovinu i koje su se susrele sa dijadohom Kasanderom. Na osnovu ugovora koji je Kasander vjerojatno postigao sa njima, Autarijati su po Diodoru naseljeni kraj planine Orbel, a po Justinu i Oroziju na najdaljim granicama Makedonije. Plinije Stariji spominje za sredinu I. st. n. e. zajednicu *Audaristenses* koja je imala prebivališta u blizini planine Orbel i vjerojatno je ova zajednica potiće od onih Autarijata koji su oko 310. god. p. n. e. naseljeni kod Orbela koji bi se mogao identificirati sa planinom Pelister.[35] U istoj provinciji, i to u blizini tih autarijatskih potomaka prebivali su u helenističko i ranoprincipatsko doba i južni Partheni.

Partheni i Rimljani

Bez obzira na to koja je od navedenih mogučnosti povijesno tačnija, činjenica je da su sjeverni Partheni, zajedno sa nizom drugim zajednica (kao npr. Ozuaei), predstavljali skup postautarijatskih zajednica koje su se uspjele održati na jednom vrlo turbulentnom području u iznimno nepovoljnim uvjetima partikularnosti i uklještenosti između većih političkih pojava. I kao takvi, postautarijatski preostatak dočekali su 33. god. p. n. e. i Oktavijanove rimske legije. Pretvoreni su neku malu peregrinsku *civitas*, za koju Plinije Stariji ne navodi ni broj dekurija. Dostupna vrela ne spominju ni sjeverne ni južne Parthene kao sudionike Velikog Ilirskog ustanka. Možemo samo pretpostaviti da su se sjeverni Partheni pridružili ustaničkom Savezu, dok to možda sa južnim, koji su bili znatno udaljeniji od središta ustanka i bili već značajno civilizacijski kultivirani po uzusima klasične civilizacije, to nije bio slučaj. U stoljeću nakon završetka Ustanka, i sjeverni Partheni bi podlegli prvo kulturološkoj, a zatim i pravno – političkoj romanizaciji. Njihova mala *civitas* je bila rastočena u sustavu jedinica municipalne autonomije, a oni sami asimilirani u rimski politički narod, uostalom kao i svi ostali narodi Ilirika.

iis ultimos Macedoniae adsignat. ("Dok ovoga tjeraše /misli se na dijadoha Demetrija op. S.M./, Kasander je vraćajući se iz Apolonije naišao na Autarijate, koji napustivši domovinsko tlo zbog mnoštva žaba i miševa, traže staništa; plašeći se da ovi ne zaposjednu Makedoniju, on s njima sklopi ugovor i primi ih za saveznike, dodijelivši im najdalje zemlje Makedonije.")

Oros. III, 23, 36 - 37 : *Cassander Ptolemaeo in victoria particeps factus cum Apolloniam rediret, incidit in Auieniatas : qui propter intolerandae multitudinis ranas et mures relicto patrio solo et antiquis habitaculis emigrantes, novas sedes praetenta interim pace requirebant. sed Cassander et virtutem et multitudinem gentis adgnoscens, ne adacti necessitate Macedoniam bello quaterent atque invaderent, receptos in societatem in ultimis Macedoniae finibus conlocat*. ("Kada se Kasander, pošto ga je Ptolemej učinio učesnikom u pobjedi, vraćao u Apoloniju, naišao je na Autarijate. Napustivši svoje domovinsko tlo i iselivši se iz svojih starih prebivališta zbog nepodnošljivog mnoštva žaba i miševa, oni su tražili za sada u miru nova sjedišta. Ali, znajući snagu i veličinu ovog naroda, da se ne bi desilo da pritjerani nevoljom, oni ratom uznemire Makedoniju i provale u nju, Kasander ih primi za saveznike i naseli ih na najdaljim granicama Makedonije.")

[35] P. Cabanes (2002, 80; 108) planinu Orbel smješta na granici Makedonije i Trakije, istočno od Strimona.

Knemide iz Ilijaka, tumul II, grob. 1. Zbirka Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine. Inv. broj. 5408 i 5409. Autor fotografije : Adnan Šahbaz.

Brončana zdjela od debljeg lima iz Ilijaka, tumul II, grob. 1. Zbirka Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine. Inv. broj. 5410. Autor fotografije : Adnan Šahbaz.

Velika i duboka zdjela od brončanog lima iz Ilijaka, tumul II, grob. 1. Zbirka Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine. Inv. broj. 5411. Autor fotografije : Adnan Šahbaz.

Brončana zdjela od debljeg lima u obliku kalote iz Ilijaka, tumul II, grob. 1. Zbirka Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine. Inv. broj. 5412. Autor fotografije : Adnan Šahbaz.

Manja brončana vaza tankog lima, sa ostacima željeznih drški iz Ilijaka, tumul II, grob. 1. Zbirka Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine. Inv. broj. 5413. Autor fotografije : Adnan Šahbaz.

Drška željeznog mača glasinačkog tipa iz Ilijaka, tumul II, grob. 1. Zbirka Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine. Inv. broj. 5415. Autor fotografije : Adnan Šahbaz.

Masivne brončane narukvice iz Ilijaka, tumul II, grob. 1. Zbirka Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine. Inv. broj. 5418 i 5419. Autor fotografije : Adnan Šahbaz.

Brončani nakit u obliku koluta sa krstom iz Ilijaka, tumul II, grob. 1. Zbirka Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine. Inv. broj. 5421. Autor fotografije : Adnan Šahbaz.

Brončana kopča iz Ilijaka, tumul II, grob. 1. Zbirka Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine. Inv. broj. 5422. Autor fotografije : Adnan Šahbaz.

„Žezlo“ ili „skeptar“ iz iz Ilijaka, tumul II, grob. 1. Zbirka Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine. Autor fotografije : S.Mesihović

Željezni mač glasinačkog tipa iz Ilijaka, tumul III, grob. 9. Zbirka Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine. Inv. broj. 5552. Autor fotografije : Adnan Šahbaz.

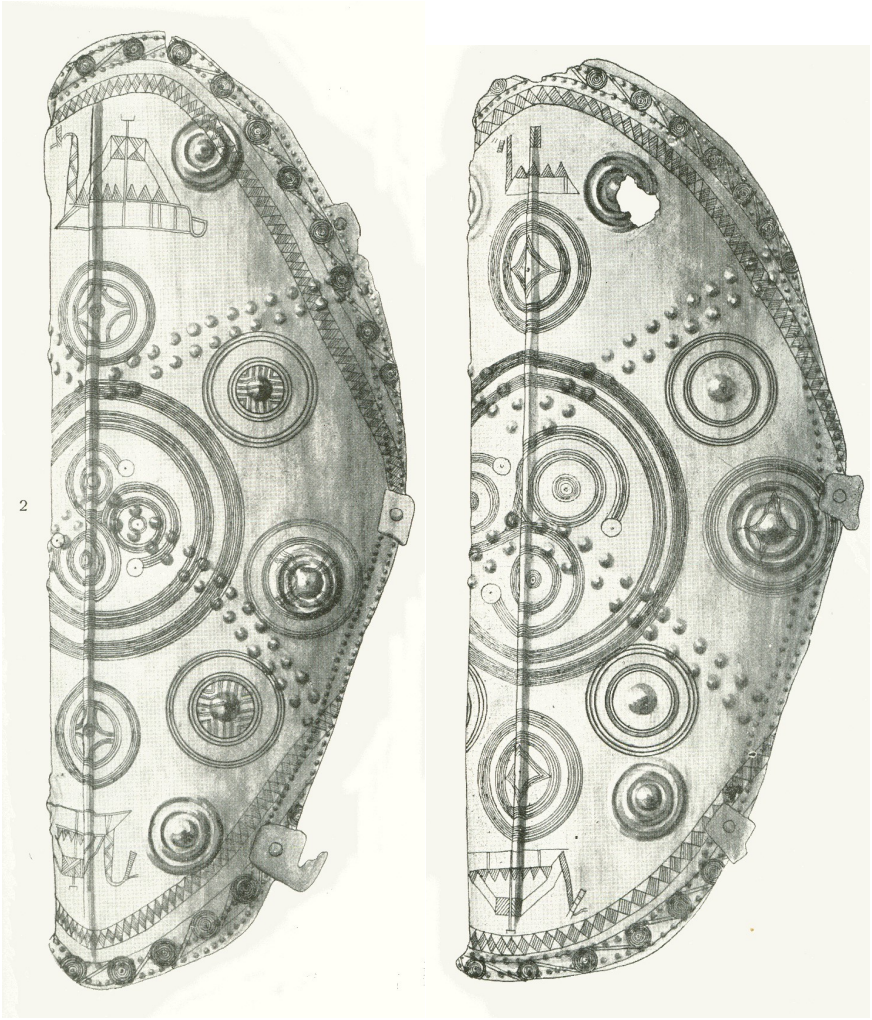

Knemide iz Ilijaka, tumul III, grob. 9. Zbirka Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine. Preuzeto iz Benac-Čović, 1957, Tabla XVI, sl. 2 – 3.

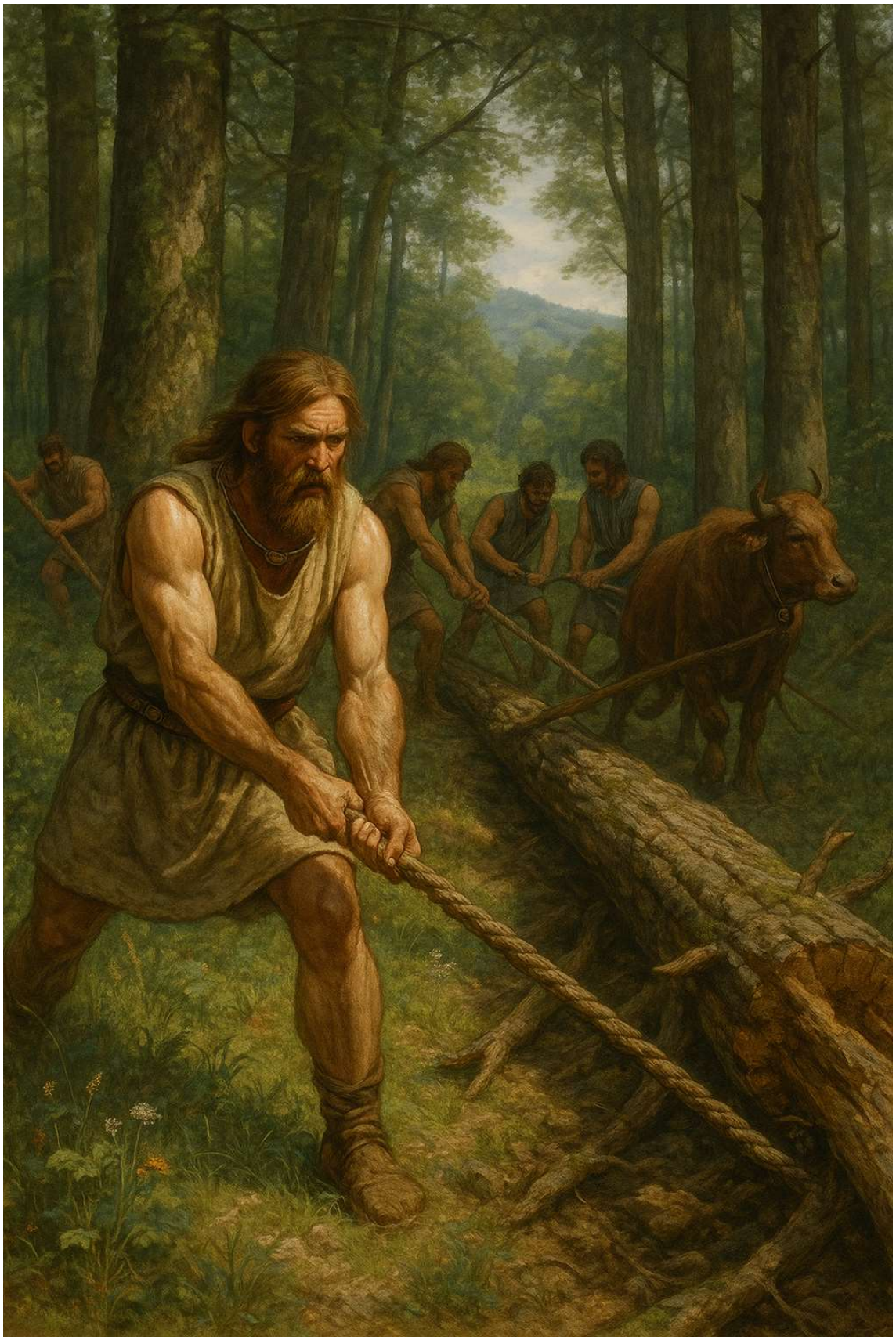

Bibliografija

Kratice

AE L'Année épigraphique. Revue des publications épigraphiques relatives à l'Antiquité romaine, París.

AHB S. Mesihović, *Antiqui homines Bosnae*, Sarajevo 2011

ANU BiH Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo

CBI Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo (časopis Godišnjak)

CIA S. Anamali - H. Ceka - É. Deniaux, Corpus des inscriptions latines d'Albanie, Roma 2009

CIL *Corpus Inscriptiones Latinarum*

EDCS Epigraphik-Datenbank Clauss / Slaby (http://oracle-vm.ku-eichstaett.de:8888/epigr/epigraphik_en)

EDH Epigraphische Datenbank Heidelberg (http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/offen/suchen2.html?benutzer=gast&kennwort=g2dhst)

FGH *Fragmenta Historicorum Graecorum*, Karl Wilhelm Ludwig Müller, *Vol. I – V*, 1841 – 1884.

FGrH[36] Die Fragmente der griechischen Historiker

HD Epigraphic Database Heidelberg

ILJug *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia*

JRS Journal of Roman Studies, Cambridge University Press.

LCL The Loeb Classical Library, London: William Heinemann LTD - Cambridge Mass.: Harvard University Press

LIA U. Ehmig - R. Haensch, Die Lateinischen Inschriften aus Albanien (LIA), Bonn 2012

MAGW Mittheilungen der antropologischen Geselschaft Wien, (Saopčenja Bečkog antropološkog društva)

MH Matica Hrvatska, Zagreb

MS Matica Srpska

N.S. Nova serija GZM od 1945 sv. I - VIII; od sv. IX (1954 god.) naziva se N.S. Arheologija (izdanje Glasnika Zemaljskog muzeja posvećeno arheologiji), Sarajevo.

Op. Arch. OPVSKVLA ARCHÆOLOGICA, Arheološki zavod, Zagreb

---

[36] "Die Fragmente der griechischen Historiker" (Fragmenti grčkih historičara) je edicija starohelenskih historičara čija djela su izgubljena, ali su od njih sačuvani određeni fragmenti ili sažetci. Autor edicije je klasični filolog Felix Jacoby, i to uglavnom na temelju ranijeg djela *Fragmenta Historicorum Graecorum*, kojeg je u periodu od 1841. do 1873. godina objavljivao Karl Wilhelm Ludwig Müller. Jacoby je svoje monumentalno djelo započeo 1923. god. i na njemu je radio sve do smrti 1959. god. Čitav je projekat bio podijeljen na pet dijelova, od kojih su objavljena samo prva tri. Prvi je obuhvatao mitografe i najstarije antičke historičare (autori 1–63), drugi dio historičare u užem smislu riječi (autori 64–856), a treći dio autobiografe, lokalne historije i djela o stranim zemljama (autori 262–856). Ta tri dijela objavljena su u ukupno 15 tomova. Četvrti deo (biografija i antikvarska književnost) i peti dio (historijska geografija) nikad nisu napisani. Taj zadatak danas pokušava da obavi grupa urednika (*Die Fragmente der griechischen Historiker. Continued*). *Brill's New Jacoby* (BNJ) objavljuje se na Internetu i daje engleski prevod fragmenata.

PJZ Praistorija jugoslovenskih zemalja, Tom I - V, glavni urednik Alojz Benac, Sarajevo: ANU BiH, CBI

PWRE Paulys-Wissowa Real-Enzyclopädie der klassischen altertumswissenschaft, Stuttgart

SADJ Savez arheoloških društava Jugoslavije

SANU Srpska akademija nauka i umjetnosti, Beograd

SKA Srpska kraljevska akademija, Beograd

Spomenik Srpske kraljevske akademije, Beograd

TM Trismegistos

VAHD Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Arheološki muzej u Splitu

ŽA Živa antika, Skoplje

Izdanja izvora/vrela

Amijan Marcelin 1935; 1939-1940.: *Ammianus Marcellinus, Roman History*, J. C. Rolfe, LCL.

Amijan Marcelin 1998.: *Amijan Marcelin, Istorija,* Milena Milin, Beograd : Prosveta.

Apijan 1863.: *Apijan, Ilirike,* Ante Starčević, Zagreb: Danica Ilirska

Apijan 1879.: *Appiani, Historia Romana,* Ludovicus Mendelssohn, Lipsiae: Teubneri.

Apijan 1899.: *Appian, The Foreign Wars,The Illyrian Wars*, http://www.perseus.tufts.edu/, bazirano na ed. Appian. The Foreign Wars. Horace White. New York. The Macmillan Company. 1899.

Apijan 1912.: *Appian, Roman History, Volume I: Books 1-8.1*, Horace White, LCL.

Apijan 1912.: *Appian, Roman History, Volume II: Books 8.2-12*, Horace White, LCL.

Apijan 1913.: *Appian, Roman History, Volume III: The Civil Wars, Books 1-3.26*, Horace White, LCL.

Apijan 1913.: *Appian, Roman History, Volume IV: The Civil Wars, Books 3.27-5*, Horace White, LCL.

Apijan 2005.: Marjeta Šašel Kos, Appian and Illyricum, *Situla 43,* Narodni muzej Slovenije, Ljubljana. 52 – 81

Arijan 1952,: *Arijan, Anabaza,* Milan Stahuljak, Zagreb: MH.

Cezar, *De Bello Gallico,* 1988.: *Gaj Julije Cezar, Galski rat*, Ahmed Tuzlić, Novi Sad: MS

Cezar, *Commentarii belli civilis*, 1988.: *Gaj Julije Cezar, Građanski rat,* Ahmed Tuzlić, Novi Sad: MS

Cezar, De Bello Alexandrino 1955.: *Caesar, Alexandrian War*, A.G.Way, LCL

Cezar 2010.: *Caesar, G. I. Moji ratovi*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.

Ciceron, Govor protiv Lucija Kornelija Pisona.: *Ciceron, Govor protiv Lucija Kornelija Pisona*, www.thelatinlibrary.com i www.perseus.tufts.edu, bazirano na ed. *M. Tullius Cicero. The Orations of Marcus Tullius Cicero,* C. D. Yonge, B. A. London. George Bell & Sons, York Street, Covent Garden. 1891.

Ciceron, 1891.: *The Orations of Marcus Tullius Cicero*, C. D. Yonge, London. George Bell & Sons.

Ciceron, 1903.: *The Orations of Marcus Tullius Cicero*, C. D. Yonge, London. George Bell & Sons.

Ciceron 1931.: *Pro Milone. In Pisonem. Pro Scauro. Pro Fonteio. Pro Rabirio Postumo. Pro Marcello. Pro Ligario. Pro Rege Deiotaro,*Watts, N. H., LCL.

Diodor 1933.: *Diodorus Siculus, Library of History, Volume I: Books 1-2.34*, C.H, Oldfather, LCL.

Diodor 1935.: *Diodorus Siculus, Library of History, Volume II: Books 2.35-4.58*, C.H, Oldfather, LCL.

Diodor 1939.: *Diodorus Siculus, Library of History, Volume III: Books 4.59-8*, C.H, Oldfather, LCL.

Diodor 1946.: *Diodorus Siculus, Library of History, Volume IV: Books 9-12.40*, C.H, Oldfather, LCL.

Diodor 1950.: *Diodorus Siculus, Library of History, Volume V: Books 12.41-13*, C.H, Oldfather, LCL.

Diodor 1954.: *Diodorus Siculus, Library of History, Volume VI: Books 14-15.19*, C.H, Oldfather, LCL.

Diodor 1952.: *Diodorus Siculus, Library of History, Volume VII: Books 15.20-16.65*, Sherman Charles L., LCL.

Diodor 1963.: *Diodorus Siculus, Library of History, Volume VIII: Books 16.66-17*, Welles, C. Bradford, LCL.

Diodor 1947.: *Diodorus Siculus, Library of History, Volume IX: Books 18-19.65*, C.H, Geer, Russel M., LCL.

Diodor 1954.: *Diodorus Siculus, Library of History, Volume X: Books 19.66 - 20*, Geer, Russel M., LCL.

Diodor 1957.: *Diodorus Siculus, Library of History, Volume XI:Fragments of Books 21 – 32,*Walton Francis R., LCL.

Diodor 1967.: *Diodorus Siculus, Library of History, Volume XII: Fragments of Books 33 - 40*, Walton Francis R., LCL.

Elijan Klaudije 1958.: *Aelian, On Animals, Volume I: Books 1-5,* A. F. Scholfield, LCL.

Elijan Klaudije 1959.: *Aelian, On Animals, Volume III: Books 12-17,* A. F. Scholfield, LCL.

Elijan Klaudije 1997.: *Aelian, Historical Miscellany,*Wilson, Nigel G., LCL.

Fasti Kapitolinski 1954.: *Attilio Degrassi, Fasti Capitolini,* Torino : G.B. Paravia.

Flor 1947.: *Lucius Annaeus Florus, Epitome of Roman History,*Edward Seymour Forster, LCL.

Flor 2005.: *Lucije Anej Flor, Dvije knjige izvadaka iz Tita Livija o svim ratovima u sedam stotina godina*, Josip Miklić, Zagreb : Latina et Graeca.

Fotije 1606.: *Photii Bibliotheca. Sive Lectorum à Photio librorum Recensio, Censura atque Excerpta, Philologorum, Oratorum, Historicorum, Philosophorum, Medicorum, Theologorum*, Andreas Schottus, Augusta Vindelicorum/Augsburg : Mangus.

Fotije 1824-1825.: *Bibliotheca, Photius (Constantinopolitanus)*, Immanuel Bekker, Berolini/Berlin : Reimer.

Fotije 1920.: *The Myriobiblion more commonly known as the Bibliotheca of Photius, patriarch of Constantinople volume one,* John Henry Freese, The Macmillan company : New York.

Fragmenta Historicorum Graecorum 1851 : *Fragmenta Historicorum Graecorum*, *Carolus Mullerus, Parisi*s/Pariz.

Fragmenta Historicorum Graecorum 1848, 1849, 1851, 1868, : *Fragmenta Historicorum Graecorum*, Karl Otfried Müller, Karl Müller , Philologue, Theodor Müller, Letronne (Antoine-Jean), Parisiis/Pariz.
http://www.archive.org/search.php?query=fragmenta%20historicorum%20graecorum

Fragmenti rimskih historičara 2013.: *The Fragments of the Roman Historians*, *Vol. I – III,* General Editor T. J. Cornell, Oxford University Press.

Herodot 1920.: *The Persian Wars, Volume I: Books 1-2,*Godley, A. D., LCL.

Herodot 1921.: *The Persian Wars, Volume II: Books 3-4,*Godley, A. D., LCL.

Herodot 1922.: *The Persian Wars, Volume III: Books 5 - 7,*Godley, A. D., LCL.

Herodot 1925.: *The Persian Wars, Volume IV: Books 8-9,*Godley, A. D., LCL.

Herodot 1980.: *Herodot, Historije,* Milan Arsenić, MS

Ilirët dhe Iliria te autorët antikë 2002.: *Ilirët dhe Iliria te autorët antikë*, Akademia e Shkencave e Shqipërisë Instituti i Arkeologjisë, Tiranë.

Jordanes.: *Iordanes, De summa temporum vel origine actibusque gentis Romanorum,* www.thelatinlibrary.com

Jordanes 1882,: *Iordanes Romana et Getica,* Theodor Mommsen, Berolini

Justin 1886.: *Justin's Epitome Of The History Of Pompeius Trogus*, John Selby Watson, London : George Bell And Sons, York Street, Covent Garden.

Justin 1997.: *Epitome of the Philippic History of Pompeius Trogus 1.* Yardley, J. C. - Heckel, Waldemar, Oxford: Oxford University Press.

Justin 2010.: *Iustinus. Trogi Pompei Historiarum Philippicarum Epitoma*, Nabu Press

Kasije Dion 1914.: *Dio Cassius, Roman History, Volume I:Books 1 - 11,*Cary, Earnest - Foster, Herbert B., LCL.

Kasije Dion 1914.: *Dio Cassius, Roman History, Volume II:Books 12 - 35,*Cary, Earnest - Foster, Herbert B., LCL.

Kasije Dion 1914.: *Dio Cassius, Roman History, Volume III:Books 36 - 40,*Cary, Earnest - Foster, Herbert B., LCL.

Kasije Dion 1916.: *Dio Cassius, Roman History, Volume IV:Books 41 - 45,*Cary, Earnest - Foster, Herbert B., LCL.

Kasije Dion 1917.: *Dio Cassius, Roman History, Volume V:Books 46 - 50,*Cary, Earnest - Foster, Herbert B., LCL.

Kasije Dion 1917.: *Dio Cassius, Roman History, Volume VI:Books 51 - 55,*Cary, Earnest - Foster, Herbert B., LCL.

Kasije Dion 1924.: *Dio Cassius, Roman History, Volume VII:Books 56 - 60,*Cary, Earnest - Foster, Herbert B., LCL.

Kasije Dion 1925.: *Dio Cassius, Roman History, Volume VIII:Books 61 - 70,*Cary, Earnest - Foster, Herbert B., LCL.

Kasije Dion 1927.: *Dio Cassius, Roman History, Volume IX:Books 71 - 80,*Cary, Earnest - Foster, Herbert B., LCL.

Kasije Dion 1986.: Marjeta Šašel Kos, *Zgodovinska podoba prostora med Akvilejo, Jadranom in Sirmijem pri Kasiju Dionu in Herodijanu*, Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 50-273

Kurcije Ruf 1908.: *Historiarum Alexandri Magni Macedonis* qui supersunt iterum recensuit Edmundus Heidicke, editio maior, Lipsiae in aedibus B.G. Teubneri 1908

Kurcije Ruf 1950.: *Quintus Curtius, History of Alexander*, John C. Rolfe, LCL.

Livije 1912.: *Livius, Ab urbe condita*, Canon Roberts, New York.

Livije 1919.: *Livy, History of Rome, Volume I: Books 1-2*, Foster, B.O., LCL.

Livije 1922.: *Livy, History of Rome, Volume II: Books 3-4*, Foster, B.O., LCL.

Livije 1924.: *Livy, History of Rome, Volume III: Books 5-7*, Foster, B.O., LCL.

Livije 1926.: *Livy, History of Rome, Volume IV: Books 8-10*, Foster, B.O., LCL.

Livije 1929.: *Livy, History of Rome, Volume V: Books 21-22*, Foster, B.O., LCL.

Livije 1940.: *Livy, History of Rome, Volume VI: Books 23-25*, Moore, Frank Gardner, LCL.

Livije 1943.: *Livy, History of Rome, Volume VII: Books 26-27*, Moore, Frank Gardner, LCL.

Livije 1949.: *Livy, History of Rome, Volume VIII: Books 28 - 30*, Moore, Frank Gardner, LCL.

Livije 1935.: *Livy, History of Rome, Volume IX: Books 31 -34*, Sage, Evan T., LCL.

Livije 1935.: *Livy, History of Rome, Volume X: Books 35-37*, Sage, Evan T., LCL.

Livije 1936.: *Livy, History of Rome, Volume XI: Books 38-39*, Sage, Evan T., LCL.

Livije 1938.: *Livy, History of Rome,Volume XII: Books 40-42*, Sage, Evan T.- Schlesinger, Alfred C., LCL.

Livije 1951.: *Livy, History of Rome, Volume XIII: Books 43-45*, Schlesinger, Alfred C., LCL.

Livije 1959.: *Livy, History of Rome, Volume XIV:Summaries. Fragments. Julius Obsequens. General Index*, Schlesinger, Alfred C., LCL.

Livije 1987.: *Livy XIV*, Alfred C. Schlesinger, LCL.

Livije 1991. : *Istorija Rima od osnivanja Grada,* Miroslava Mirković, Beograd : Srpska književna zadruga.

Livije 1995. : *Istorija Rima od osnivanja Grada,drugo petoknjižje,* Miroslava Mirković, Beograd : Srpska književna zadruga.

Orosije 1976.: *Historia adversus paganos*, Verona: Fondazione Lorenzo Valla/Arnoldo Mondadori.

Orosije 1981.: *The Father of the Church,*The Seven Books of History against the Pagans, R. J. DeFerrari, The Catholic University of America Press.

Orosije 2010.: *Orosius,*The Seven Books of History against the Pagans, A.T. Fear, Liverpool University Press.

Pausanija 1913.: *Description of Greece,* James Frazer (edited with commentary and translated).

Pausanija 1989.: *Pauzanija, Opis Helade*, Uroš Pasinij, Split: Logos.

Plinije Stariji 1857.: *The Natural History. Pliny the Elder. Vol. VI,* John Bostock - H.T. Riley, London. Taylor and Francis, Red Lion Court, Fleet Street.

Plinije Stariji 1866.: *Naturalis historia,* Berlin: ed. Weidmannos.

Plinije Stariji 1938.: *Natural History, Volume I: Books 1-2,* Rackham, H., LCL.

Plinije Stariji 1942.: *Natural History, Volume II: Books 3-7,* Rackham, H., LCL.

Plinije Stariji 1940.: *Natural History, Volume III: Books 8-11,* Rackham, H., LCL.

Plinije Stariji 1945.: *Natural History, Volume IV: Books 12-16,* Rackham, H., LCL.

Plinije Stariji 1950.: *Natural History, Volume V: Books 17-19,* Rackham, H., LCL.

Plinije Stariji 1951.: *Natural History, Volume VI: Books 20-23,*Jones, W. H. S., LCL.

Plinije Stariji 1956.: *Natural History, Volume VII: Books 24-27,*Jones, W. H. S., LCL.

Plinije Stariji 1963.: *Natural History, Volume VIII: Books 28-32,*Jones, W. H. S., LCL.

Plinije Stariji 1952.: *Natural History, Volume IX: Books 33-35,* Rackham, H., LCL.

Plinije Stariji 1962.: *Natural History, Volume X: Books 36-37,* Eichholz, D. E., LCL.

Plinije Stariji 2004.: *Plinije Stariji, «Zemljopis starog svijeta»,* Uroš Pasini, Split: Književni krug.

Plinije Stariji 2015.: *Plinije Stariji, Istorija prirode* (na osnovi *Pliny the Elder – Natural History: A Selection*, objavljeno u poznatoj biblioteci „Penguin Classics", koje potpisuje prof. John Healy. Beograd : Dosije.

Polibije 1962.: *Histories. Polybius.* Evelyn S. Shuckburgh, London, New York. Macmillan. 1889. Reprint Bloomington 1962.

Polibije 1988.: *Polibije, Istorije,* Marijana Ricl, MS.

Polibije 2010.: *The Histories, Volume I: Books 1-2*, Paton, W. R.,LCL.

Polibije 2010.: *The Histories, Volume II: Books 3-4*, Paton, W. R.,LCL.

Polibije 2011.: *The Histories, Volume III: Books 5-8*, Paton, W. R.,LCL.

Polibije 2011.: *The Histories, Volume IV: Books 9-15*, Paton, W. R.,LCL.

Polibije 2012.: *The Histories, Volume V: Books 16-27*, Paton, W. R.,LCL.

Polibije 2012.: *The Histories, Volume VI: Books 28-39*, Paton, W. R.,LCL.

Polijen 1994.: *Polyaenus: Stratagems of War, Books I-V,* Peter Krentz - Everett L. Wheeler, Chicago : Ares Publishers.

Polijen 2009.: *Polyaenus's Stratagems Of War (1793),* Richard Shepherd, Kessinger Publishing, LCL.

Pomponije Mela 1997.: *Pomponius Mela, De Chorographia*, Paul Berry, Lewiston : Edwin Mellen Press

Pseudo - Aristotel 1936.: *Minor Works: On Colours. On Things Heard. Physiognomics. On Plants. On Marvellous Things Heard. Mechanical Problems. On Indivisible Lines. The Situations and Names of Winds. On Melissus, Xenophanes, Gorgias*, Hett, W. S. LCL.

Pseudo – Skilaks 1855.:, *Geographi Graeci minores, tome 1*, Karl Müller, Paris, Didot, 15 - 96

Pseudo-Skilaks 2001.: *Pseudo-Skilak, Periplus*, korišten prijevod iz Wilkes, Iliri, 2001, 106-108

Pseudo – Skilaks 2011.: *Pseudo-Scylax's Periplus: Text, Translation, and Commentary,* G. Shipley, Exeter.

Rufije Fest 1967: *Rufius Festus, Breviarium rerum gestarum populi Romani in: The Breviarium of Festus*, London: ed. J.W. Eadie.

Stefan Vizantinac 1825.: *Stephanus Byzantinus cum annotationibus L. Holstenii, A. Berkelii et Th. de Pinedo. Vol. I. cum Guilielmi Dindorfii praefatione, cui insunt lectiones libri Vratislav*, Lipsiae : In libraria Kuehniana.

Stefan Vizantinac 1849.: *Stephani Byzantii Ethnicorum quae supersunt I*, A. Meineke, Berlin: G.Reimer

Stefan Vizantinac 2006.: *Stephani Byzantii Ethnica*, Volumen I: A-G, Corpus Fontium historiae Byzantinae, Volumen XLIII/1, ed. Margarethe Billerbeck, Berolini et Novi Eboraci : Walter de Gruyter.

Stefan Vizantinac 2011.: *Stephani Byzantii Ethnica*, Volumen II: D-I, Corpus Fontium historiae Byzantinae, Volumen XLIII/2, eds. Margarethe Billerbeck – Christian Zubler, Berolini et Novi Eboraci : Walter de Gruyter.

Stefan Vizantinac 2014.: *Stephani Byzantii Ethnica*, Volumen III: K-O, Corpus Fontium historiae Byzantinae, Volumen XLIII/3, ed. Margarethe Billerbeck, Berolini et Novi Eboraci : Walter de Gruyter.

Stefan Vizantinac 2016.: *Stephani Byzantii Ethnica*, Volumen IV: P-U, Corpus Fontium historiae Byzantinae, Volumen XLIII/4, eds. Margarethe Billerbeck – Arlette Neumann-Hartmann, Berolini et Novi Eboraci : Walter de Gruyter.

Stefan Vizantinac 2017.: *Stephani Byzantii Ethnica*, Volumen V: F-W, Corpus Fontium historiae Byzantinae, Volumen XLIII/5, eds. Margarethe Billerbeck – Arlette Neumann-Hartmann, Berolini et Novi Eboraci : Walter de Gruyter.

Strabon 1917.: *Strabo, Geography, Volume I: Books 1-2,*Jones, Horace Leonard, LCL.

Strabon 1923.: *Strabo, Geography, Volume II: Books 3-5,*Jones, Horace Leonard, LCL.

Strabon 1924.: *Strabo, Geography, Volume III: Books 6-7,*Jones, Horace Leonard, LCL.

Strabon 1927.: *Strabo, Geography, Volume IV: Books 8-9,*Jones, Horace Leonard, LCL.

Strabon 1928.: *Strabo, Geography, Volume V: Books 10-12,*Jones, Horace Leonard, LCL.

Strabon 1929.: *Strabo, Geography, Volume VI: Books 13-14,*Jones, Horace Leonard, LCL.

Strabon 1930.: *Strabo, Geography, Volume VII: Books 15-16,*Jones, Horace Leonard, LCL.

Strabon 1932.: *Strabo, Geography, Volume VIII: Books 17. General Index,*Jones, Horace Leonard, LCL.

Strabon 1954.: *The Geography of Strabo,* H. L. Jones, LCL.

Svetonije 1978.: *Gaj Svetonije Trankvil, Dvanaest rimskih careva*, Stjepan Hosu, Zagreb: Naprijed.

Svetonije 1914.: *Lives of the Caesars, Volume II: Claudius. Nero. Galba, Otho, and Vitellius. Vespasian. Titus, Domitian. Lives of Illustrious Men: Grammarians and Rhetoricians. Poets (Terence. Virgil. Horace. Tibullus. Persius. Lucan). Lives of Pliny the Elder and Passienus Crispus*, Rolfe, J. C., LCL.

Literatura

Alföldy, Géza, 1969, Die Personnennamen in der römischen Provinz Dalmatia, *BzN, N.F. Beiheft 4*, Heidelberg.

Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom I- III; Mape 1-4; 1988, Sarajevo : Zemaljski muzej

Basler, Đuro, 1956, Kalinovik i okolina, *GZM N.S. Arheologija, XI,* 247-252, Sarajevo.

Benac, Alojz, O identifikaciji ilirskog etnosa, *ANU BiH, CBI 8,* 1973, 93-108

Benac, Alojz, 1956 – Čović, Borivoje, 1956, Glasinac I-Bronzano doba, Sarajevo

Benac, Alojz, – Čović, Borivoje, 1957, Glasinac II-Željezno doba, Sarajevo.

Bojanovski, Ivo, 1974, Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji, *ANU BiH, Djela, XLVII, CBI 2.*

Bojanovski, Ivo, 1988, Bosna i Hercegovina u antičko doba, *ANU BiH, Djela, LXVI, CBI, 6.*

Cabanes, Pierre, *Iliri od Bardileja do Gencija*, Svitava, Zagreb, 2002.

Cabanes, Pierre, 2007, Parthini, Hubert, Cancik; Schneider, Helmuth; Salazar, Christine F. (eds.). Brill's New Pauly, *Antiquity, Volume 10 (Obl-phe)*. Brill's New Pauly. Vol. 7. Brill.

Ceka, Neritan, 1970, La place et la role des Parthins dans l´illyrie méridionale dans les siècles III-I avant notre ère, *Deuxième conférence des études albanologiques, Vol. II,* Tirana.

Čović, Borivoj, 1959, Glasinac 1957-Rezultati revizionog iskopavanja tumula glasinačkog tipa. *GZM, N. S. Arheologija, XIV,* 53-85+tbl. I-XIV

Čović, Borivoj, 1963, Pogrebni običaji praistorijskih stanovnika glasinačkog područja, *GZM. N.S. Arheologija*, 41-61

Čović, Borivoj, 1965, Novi nalazi sa nekropole «Gradac» u Sokocu i neka pitanja glasinačke hronologije, ČGT VI, 57-82

Čović, Borivoj, 1965 A, Uvod u stratigrafiju i hronologiju praistorijskih gradina u Bosni, *GZM N.S. Arheologija XX*. 27 – 145+Prl. 2

Čović, Borivoj, 1967, O izvorima za istoriju Autarijata, *ANU BiH, V, CBI 3,* 103-122

Čović, Borivoj, *Od Butmira do Ilira,* Sarajevo, 1976.

Čović, Borivoj, 1979, Kneževski grobovi glasinačkog područja, *Zbornik radova prikazanih na naučnom skupu «Sahranjivanje kod Ilira». Zlatibor 10-12 maj. 1976,* SANU-Balkanološki institut, (Naučni skupovi VIII, Odeljenje istorijskih nauka 2), 143-169.

Čović, Borivoj, 1981, Neka pitanja hronologije bronzanog doba glasinačkog područja, *GZM, N.S. Arheologija, XXXV/XXXVI,* 99-140

Čović, Borivoj, 1983, Glasinačka kulturna grupa, *PJZ IV-brončano doba*, 413-432+Tbl. LXII-LXIV

Čović, Borivoj, 1984, Bronzano i željezno doba, *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast*. II izdanje, Sarajevo. 101 - 190

Čović, Borivoj, 1987, Glasinačka kultura, *PJZ V-željezno doba*, 575-643+Tbl. LX-LXV

Čović, Borivoj –Mikić, Živko, 1973, Praistorijske lubanje iz grobova glasinačkog područja. *ANU BiH, XI, CBI 9,* 29-92+Prl.2.

Đuknić, Milena-Jovanović, Borislav, 1965, Illyrian Princely Necropolis at Atenica, *AI VI*

Đuknić, Milena –Jovanović, Borislav, 1966, Ilirska kneževska nekropola u Atenici, Čačak

Đuknić, Milena - Jovanović Borislav, 1966 A, Illyrian Princely Tombs in Western Serbia, *Archaeology 19,* Boston/Massachussets

Đurić, Natalija, 1964, Ilirski tumuli kod Suve Reke, *Glasnik Muzeja Kosova i Metohije, IX,* Priština

Đurić, Nataša – Glišić, Jovan-Todorović, Jovan, 1975, Praistorijska Romaja, *DissMon SADJ XVII,* Beograd-Priština

Gabrovec Stane – Čović, Borivoje, 1987, Zaključna razmatranja, *PJZ V-željezno doba* 901 – 928.

Garašanin, Milutin, 1949, Nalaz prvog gvozdenog doba iz Mramorca i problem Ilira u Srbiji, *Muzeji 2*.

Garašanin, Milutin, 1964, Istočna granica Ilira prema arheološkim spomenicima; Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba, *ANU BiH, Posebna izdanja IX, CBI 1,* 135-177

Garašanin, Milutin, 1973, *Praistorija na tlu Srbije, Tom II,* 400-700+Tbl.1-127, Beograd

Garašanin, Milutin, 1979, Ka istorijskoj i etničkoj intrepetaciji sahranjivanja pod tumulima na ilirskom području, *Zbornik radova prikazanih na naučnom skupu «Sahranjivanje kod Ilira». Zlatibor 10-12 maj 1976,* SANU-Balkanološki institut, (Naučni skupovi VIII, Odeljenje istorijskih nauka 2), 1-14

Gavela, Branko, 1951, Skordisci u našoj zemlji prema antičkim piscima*, Živa antika, 1.2,* 275 – 278.

Gavela, Branko, 1951 A, Kada i zašto su Kelti došli u srednje Podunavlje, *Živa antika*, *1.2,* Skopje, 145-148.

Govedarica, Blagoje, 1978, Novi arheološki prilozi istraživanju tumula na glasinačkom području, *ANU BiH, XVII, CBI 15,* 15-35+Tbl.I-VII+Prl.1

Govedarica, Blagoje, 1979, Neki rezultati revizionih istraživanja glasinačkih tumula 1974 i 1975 god. *Zbornik radova prikazanih na naučnom skupu «Sahranjivanje kod Ilira». Zlatibor 10-12 maj 1976,* SANU-Balkanološki institut, (Naučni skupovi VIII, Odeljenje istorijskih nauka 2), 171-180

Govedarica, Blagoje, 1984, Neue Aspekte zur Erforschung von Fundplätze des Typs "Gradina" im Nordwesten des Balkan. *Acta Arch. Carpathica XXIII*, 79-97.

Govedarica, Blagoje, 1985, O istraživanju glasinačkih gradina, *Materijali XX,* Savez arheoloških društava-Arheološko društvo Bosne i Hercegovine, 15-27,

Fiala, František-Franjo, 1892, Rezultati prehistoričkog ispitivanja na Glasincu u ljetu 1892, *GZM, sv. 4, god. IV,* 389-444

Fiala, František-Franjo, 1893, Uspjeh pretraživanja prehistoričkih gromila na Glasincu godine 1893, *GZM, sv.4, god. V,* 717-763

Fiala, František-Franjo, 1894, Uspjesi prekopavanja prehistoričkih grobova na Glasincu godine 1894. *GZM, sv. 4, god. VI,* 721-764

Fiala, František-Franjo, 1895, Rezultati pretraživanja prehistoričkih gromila na Glasincu godine 1895, *GZM, sv. 4, god. VII,* 533-565

Fiala, František-Franjo, 1896, Rezultati prekopavanja prehistoričkih gromila na Glasincu godine 1896, GZM, sv. 2, god. VIII, 429-461

Fiala, František-Franjo, 1897, Uspjesi prekopavanja prehistoričkih gromila u jugoistočnoj Bosni (do Glasinca) godine 1897. *GZM, sv. 4, god. IX,* 585-619.

Fiala, František-Franjo 1897 A, Nekoliko grčkih šljemova, nađenih u Bosni i Hercegovini, *GZM, god. IX, sv. 4.* 657 – 663+Tbl. I – III

Filip, J., 1956, *Keltove v stredné Europê*, Praha.

Hörnes, Moritz, 1889, Grabhügelfunde von Glasinac in Bosnien, *MAGW XIX N.P.IX* 135-149, Wien

Josifović, S., 1956, *Oktavijanovo ratovanje u Iliriku (Der illyrische Feldzug Octavians*), *ŽA 6*, 138 – 165

Jovanović, Borislav, 1979, Atenica i kneževski grobovi na Glasincu*, Zbornik radova prikazanih na naučnom skupu «Sahranjivanje kod Ilira». Zlatibor 10-12 maj 1976,* SANU-Balkanološki institut, (Naučni skupovi VIII, Odeljenje istorijskih nauka 2), 63-72

Jovanović, Borislav, 1987, Uvod u poglavlje o Keltima, *PJZ V-željezno doba,* 805-814

Jovanović, Borislav, 1987 A, Istočna grupa, Izvori za istoriju Skordiska, *PJZ V-željezno doba*

Jovanović, Borislav, 1987 B, Zaključna razmatranja o Keltskoj kulturi u Jugoslaviji, *PJZ V-željezno doba*

Jovanović, Borislav. 2014, The Eastern Celts and their Invasions of Hellenistic Greece and Asia Minor, *BALCANICA XLV*, 25-36.

Katičić Radoslav, 1962, Die Illyrischen Personennamen in ihrem südöstlichen Verbreitungsgebiet, *Živa Antika* 12, Filozofski fakultet u Skoplju, 1962, 95–120.

Katičić Radoslav, 1963, Das mittteldalmatinische Namengebiet, *Živa Antika* 12, Filozofski fakultet u Skoplju, 1963.

Katičić Radoslav, 1965, Zur Frage der keltischen und pannonischen Namengebiete im römischen Dalmatien, *Godišnjak*, Akademija nauka i umjetnosti, III, Centar za balkanološka ispitivanja 1, 1965, 53–76.

Keltoi, 2004, *Kelti i njihovi savremenici na tlu Jugoslavije*, Katalog izlozbe, Narodni muzej Ljubljana.

Knežević-Jovanović, M., 2003, Keltsko oružje iz razorenih ratničkih grobova sa teritorije Srema i Bačke, *Opvsc. archaeol. 27*, 287-309.

Kosorić, Milica, 1976, Kulturni, etnički i hronološki problemi ilirskih nekropola Podrinja, (*Dissertationes et monographiae XVIII),* Muzej istočne Bosne, 90+Tbl. I-XXV.

Kosorić, Milica, 1979, Rezultati istraživanja praistorijskih nekropola i naselja na području Podrinja 1977-1978 (1979),173-199+Tbl. I-VIII, Beograd

Kosorić, Milica, 1989, Naselje i humke na Borak Brdu kod Goražda, *GZM N.S. Arheologija XLIV*

Kosorić, Milica, 1995, Naselje i humke na lokalitetu Gradina u Kreči-Gornje Podrinje, *Zbornik za istoriju BiH,* SANU

Kruta, V., 1996, Kelti, Plato, Beograd.

Leković V., 1980, Prilog proučavanju kulture gvozdenog doba u Crnoj Gori, *ANU BiH, XVIII, CBI 16*

Letica, Zagorka, 1982, Pešter u bronzano i gvozdeno doba, *Starinar, n.s XXXII, 1981,* 9-17, Beograd

Lucentini N., 1981, Sulla cronologia della necropoli di Glasinac nell´eta del ferro. *Studi di protostoria adriatica 1, Quaderni di cultura materiale 2,* Roma

Majnarić-Pandžić, Nives, 1970, *Keltsko-latenska kultura u Slavoniji i Srijemu*, Vinkovci.

Majnarić-Pandžić, Nives, 1972, Kasnolatenski grobovi iz Sotina, *VAMZ, 3. ser., 6-7*. Zagreb, 55-74.

Majnarić-Pandžić, Nives, 1978, Pregled istraživanja keltsko-latenske kulture u sjevernoj Hrvatskoj, *Izdanja HAD-a, 2,* Zagreb, 149-158.

Majnarić-Pandžić, Nives, 1990, Novi nalaz pojasne kopće iz Siska, *VAMZ, 3. ser., 23,* Zagreb, 55-68.

Majnarić-Pandžić, Nives, 1996, Nekoliko napomena o uvo|enju ranolatenskog stila u sjevernu Hrvatsku i Bosnu, *ARR 12*, Zagreb, 31-53.

Majnarić-Pandžić, Nives, 1997, Nalaz vindeličkog statera iz Vinkovaca, **Opuscula archaeologica,** *21*, Zagreb, 29-35.

Majnarić-Pandžić, Nives, 1998, Keltsko latenska kultura mlađeg željeznog doba u sjevernoj Hrvatskoj i druge jadranske kulture starijeg željeznog doba, u : *N. Majnarić-Pandžić - S. Dimitrijević - T. Težak-Gregl, Prapovijest*, Zagreb, 221-358.

Makanec, Alfred, 1906, Nekoliko numizmatskih nalaza iz Bosne, *GZM, god. XVIII, sv. 1*. 109 - 111

Mano-Zisi, Đorđe-Popović, Ljubiša, 1969, Novi Pazar, Ilirsko-grčki nalaz, Narodni muzej, Beograd

Mano-Zisi, Đorđe-Popović, Ljubiša, 1969 A, Der Fund von Novi Pazar (Serbien). *50 BRGK,* Frankfurt-Berlin,1969 A

Marini, Gaetano, 1795, *Gli atti e monumenti de' fratelli Arvali scolpiti gia' in tavole di marmo*, Roma : presso Antonio Fulgoni.

Marić, Zdravko, 1963, Keltski elementi u mlađem željeznom dobu u BiH, *GZM 18*. Sarajevo, 63-75.

Marjanović, Damir - Primorac, Dragan - Mesihović, Salmedin. 2019, *Preci u nama. Genetičko blago Bosne i Hercegovine*, Mladinska knjiga, Sarajevo.

Matasović, Ranko, 2003, Jezični tragovi Kelta u Iliriku, *Latina et Graeca, Vol. 2, No. 3,* Zagreb.

Mayer, Anton, 1940, De Iapodibus populo Illyrico Celtis commixto, *Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva, n.s. 18-21, Hoffillerov zbornik*. Zagreb, 189-199.

Mayer, Anton, 1957, *Die Sprache der alten Illyrier, Bd. 1*: Einleitung; Wo&rterbuch der illyrischen Sprachreste, (Schriften der Balkankommission. Linguistische Abteilung XV), Beč.

Mayer, Anton, 1959, *Die Sprache der alten Illyrier, Bd. 2*: Etymologisches Wo&rterbuch des Illyrischen Grammatik der Illyrischen Sprache XVI), Beč.

Mesihović, Salmedin, *Autarijati,* Sarajevo (u rukopisu). Dopunjena verzija magistarskog rada : *Problem kulturne i narodnosne zajednice Autarijata,* Zagreb, 2007.

Mesihović, Salmedin, *Desitijati,* Sarajevo (u rukopisu). Dopunjena verzija doktorske disertacije : *Desitijati: kulturna i narodnosno-politička zajednica u Iliriku i osvajanja Oktavijanova doba,* Zagreb, 2007A.

Mesihović, Salmedin, 2007 B, „Prapovijesne i protohistorijske gradine Sarajeva", *Znakovi Vremena, Broj 38*, izd. Ibn Sina, Sarajevo,154 – 164

Mesihović, Salmedin, 2008, „Prapovijesne i protohistorijske gradine Sarajeva. Značenje, istraženost i potencijali budućih istraživanja." *Prilozi za proučavanje historije Sarajeva, br. 5,* Sarajevo, 3 – 9

Mesihović, Salmedin, ANTIQVI HOMINES BOSNAE, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2011.

Mesihović, Salmedin, *Rimski vuk i ilirska zmija. Posljednja borba*, izdavač Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2011B.

Mesihović, Salmedin, Plinijevske peregrinske civitates na prostoru današnje Bosne i Hercegovine, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku, Vol. 104*, Split, 2011C, 55 – 78.

Mesihović, Salmedin, Ime ilirskog naroda Dezitijata, *Prilozi 40, Institut za istoriju u Sarajevu*, 2011D, 11 – 22.

Mesihović, Salmedin, *Historija Autarijata*, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2014.

Mesihović, Salmedin, PROCONSVLES, LEGATI ET PRAESIDES. *Rimski namjesnici Ilirika, Gornjeg Ilirika i Dalmacije*, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2014 A.

Mesihović, Salmedin, Ilirike, autorsko izdanje, Sarajevo, 2014 B.

Mesihović, Salmedin, Baton – prilozi istraživanju naše ilirske i antičke baštine, *Zbornik za zaštitu, proučavanje i promociju kulturno – historijskog nasljeđa Gradina*, Zenica, 2014 C, 21 – 136.

Mesihović, Salmedin, Bitka za Ilirik, Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa i drevnih klasičnih civilizacija BATHINVS, Sarajevo, 2018.

Mesihović, Salmedin, Iliri. Postanci, Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa i drevnih klasičnih civilizacija BATHINVS i O. D. FONT, Sarajevo, 2021.

Mesihović, Salmedin - Šačić, Amra, Historija Ilira, Univerzitet u Sarajevu, 2015.

Mesihović, Salmedin - Šačić, Amra - Edin Veletovac. *Magični svijet Ilira – Historija zaboravljene civilizacije,* izdavač : Mladinska knjiga Sarajevo, 2021.

Mihajlović D. Vladimir, 2019, *Skordisci između antičkih i modernih tumačenja*, Centar za istorijska istraživanja, Filozofski fakultet u Novom Sadu.

Moscati, S., (ed), 1991, *I Celti, Catalogo della mostra,* Venezia Palazzo Grassi. Milano.

Palavestra, Aleksandar, 1984, *Kneževski grobovi starijeg gvozdenog doba na centralnom Balkanu,* Beograd

Papazoglu, Fanula. Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba, *ANU BiH, Djela, XXX, CBI 1,* 1969.

Papazoglu, Fanula, 1970, Autarijati i Lizimah, *Adriatica, Praehistorica et antiqua, Zbornik radova posvećen Grgi Novaku,* Zagreb

Papazoglu, Fanula, 1978, *The Central Balkan Tribes in pre-Roman Times: Triballi, Autariatae, Dardanians, Scordisci and Moesians*, Amsterdam: Hakkert.

Parović-Pešikan, Maja, 1960, O karakteru grčkog materijala na Glasincu i putevima njegovog prodiranja, *Starinar N.S. XI,* Beograd

Patsch, Carl, 1938, Der Jupiter Parthinus, *Klio 31,* Leipzig

Pavlović, Milivoje, 1941, La metatesi slava PART-PRAČA come criterio per la localizzazione dei Partini, stirpe illirica dell´ epoca Octtaviana, *Archivum Romanicum XXV*

Pavlović, Milivoje, 1957 - 1958, Perspektive i zone balkanističkih jezičkih procesa I, *Južnoslovenski filolog, XXII, knj. 1-4,* Institut za jezik Srpske akademije nauka, 207-239.

Pavlović, Milivoje, 1969, Onomastica Illyrica, *Onomastica Iugoslavica 1,* Ljubljana

Pavlović, Milivoje, 1970, La metatesi slava PART-PRAČA come criterio per la localizzazione dei Partini, stirpe illirica dell´ epoca Octtaviana (reprint članka iz 1941.), sa dodatkom „Prasl. Metateza Part – Prača sa interpretacijom značenja Krajina, Krajište", *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, XIII/1*, 257 – 262.

Popović, Petar, 1987, Novac Skordiska : novac i novčani promet na centralnom Balkanu od IV do I veka pre n. e., *Arheološki institut Beograd - Matica Srpska Novi Sad,*

Smith, William,[37] 1849, *Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology*, *Vol. I – III,* London : Taylor, Walton, and Maberly, Upper Gower Street and Ivy Lane, Paternoster Row : John Murray, Albemarle Street.

[37]William Smith (20. V. 1813. – 7. X.1893. god.) je bio britanski leksikograf koji je najzaslužniji za objavljivanje niza epohalnih leksikografskih rječnika koji su se bavili baštinom klasične grčko – rimske civilizacije:

1. Prvo je 1842. god. objavljen „A Dictionary of Greek and Roman Antiquities". Drugo veće i poboljšano izdanje je iz 1848, a i kasnije izlazio u editiranim izdanjima sve do 1890. Veći dio ovoga rječnika za grčke i rimske starine je sam William Smith napisao.
2. Zatim je 1849. slijedio „Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology" u tri volumena. Ustvari ovo djelo je originalno objavljeno 1844. pod nešto drugačijim naslovom. Uz urednika W.Smitha u stvaranju ovoga rječnika grčke i rimske biografije i mitologije je učestvovalo još 35 autora (učenjaka klasične civilizacije) članaka, natuknica i definicija.

Smith, William, 1854, *Dictionary of Greek and Roman Geography*, *Volume I,* London : Walton and Maberly, Upper Gower Street and Ivy Lane, Paternoster Row: John Murray, Albemarle Street.

Smith, William, 1857, *Dictionary of Greek and Roman Geography*, *Volume II,* London : Walton and Maberly, Upper Gower Street and Ivy Lane, Paternoster Row: John Murray, Albemarle Street.

Smith, William, 1859, *Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, Boston : Little, Brown and Company.

Smith, William, 1867, *Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology*, *Vol. I – III,* Boston : Little, Brown and Company.

Smith, William, 1870, *Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, Boston : Little, Brown and Company.

Smith, William, 1875, *Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, London : John Murray.

Smith, William, 1890, *Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, London : John Murray.

Sordi, M., 1999, I due Dionigi, i Celti e gli Illiri, *La Dalmazia e l'altra sponda. problemi di Archaiologia Adriatica*, a cura di Lorenzo Braccesi e Sante Graciotti, Firenze. Leo S. Olschki, 109-116

Spomenica stogodišnjice rada Zemaljskog Muzeja Bosne i Hercegovine 1888-1988, 1988, Sarajevo

Srejović, Dragoslav, 1979, Pokušaj etničkog i teritorijalnog razgraničenja starobalkanskih plemena na osnovu načina sahranjivanja, *Zbornik radova prikazanih na naučnom skupu «Sahranjivanje kod Ilira». Zlatibor 10-12 maj 1976,* SANU-Balkanološki institut, (Naučni skupovi VIII, Odeljenje istorijskih nauka 2), 79-87

Srejović, Dragoslav, 1994, Kulture gvozdenog doba u Srbiji, *Istorija srpskog naroda I,* Srpska književna zadruga, Beograd (prvo izdanje 1981) korišten reprint iz 1994

Stipčević. Aleksandar, 1960, Gli effetti economici dell'invasione celta nella regione degli Illiri. *Živa antika, 10,* Skopje, 183-190.

Stipčević, Aleksandar, *Iliri, povijest, život, kultura*, I izdanje (1974); II dopunjeno izdanje (1989); III izdanje (1991), Zagreb.

Stipčević, Aleksandar, 1981, Kultni simboli kod Ilira – građa i prilozi sistematizaciji- *Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 10, ANU BiH, Posebna izdanja, knjiga LIV*, Sarajevo.

Stratimirović, Đorđe, 1891, Sa Glasinca, izvještaj o ljetošnjem otkopavanju, *GZM sv. 4, god. III*, 338-349

3. I na kraju „Dictionary of Greek and Roman Geography". Prvi tom rječnika za grčku i rimsku geografiju je izašao 1854, a drugi tom 1857. god. Uz urednika W.Smitha u stvaranju ovoga rječnika grčke i rimske geografije je učestvovalo još 17 autora (učenjaka klasične civilizacije) članaka, natuknica i definicija.

Iako su na ovim leksikografskim rječnicima radili i mnogi drugi učenjaci, u bibliografiji, natuknicama u glavnom tekstu i fusnotama ovoga djela oni se navode kao Smith, W. godina izdanja, tom, broj stranice. Stvarni autor citiranog članka ili natuknice se uvijek nalazi u inicijalima na kraju članka u konkretno korištenim rječnicima. U slučaju da iza članka/natuknice nema inicijala autora, onda je clanak/natuknica napisan od Editora/urednika = Smith, 1867:I, vi : „The Articles which have no initials attached to them are written by the Editor".

William Smith je zaslužan i za objavljivanje nekoliko školskih rječnika, zatim seriju „Principia" za učenje starogrčkog i latinskog jezika, „Student's Manuals of History and Literature", „Latin–English Dictionary based upon the works of Forcellini and Freund" (završeno 1855. god.), „Dictionary of the Bible" (1860–1865), „Dictionary of Christian Antiquities" (1875–1880), „Dictionary of Christian Biography" (1877–1887), „The Atlas" (1875).

Šašel, Jaroslav – Ana, 1963, *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt, Situla 5,* Ljubljana (*ILJug* I)

Šašel, Jaroslav – Ana, 1978, *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt, Situla 19,* Ljubljana (*ILJug* II)

Šašel, Jaroslav – Ana, 1986, *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt, Situla 25*, Ljubljana (*ILJug* III)

Šašel Kos, Marjeta, 2005, *Appian and Illyricum, Situla 43,* Narodni muzej Slovenije, Ljubljana.

Šašel Kos, Marjeta, The 'great lake' and the Autariatai in Pseudo-Skylax, *Mélanges de l'École française de Rome – Antiquité*, 2013.

Tasić, Nikola, ed., 1992, *Skordisci i autohtono stanovnistvo u srednjm Podunavlju,* Balkanoloski institut SANU, Beograd.

Tasić, Nikola, 1999, Gvozdeno doba, *Arheološko blago Kosova i Metohije od Neolita do ranog srednjeg veka,* Katalog izložbe, Beograd

Theodossiev, Nikola, 2005, Celtic Settlement in North-Western Thrace during the Late Fourth and Third Centuries BC: Some Historical and Archaeological Notes, *Celts on the Margin: Studies in European Cultural Interaction VII c BC – I c AD: Essays in Honor of Zenon Woźniak,* Institute of Archaeology and Ethnology of the Polish Academy of the Sciences

Todorović, Jovan, 1968, *Kelti u jugoistočnoj Evropi,* Beograd.

Todorović, Jovan, *Skordisci,* Novi Sad-Beograd, 1974.

Tomaschek, Wilhelm, 1896, Autariatai, *PWRE II, 2, col.* 2593

Truhelka, Ćiro, 1889, Gromile na Glasincu. Izvješće o iskopinama zem.muzeja prigjenim pod jesen godine 1888, *GZM, sv. 1, god. I,* 23-35

Truhelka, Ćiro, 1889 A, Predhistorijski predmeti sa Glasinca, *GZM, sv. 3, god. I,* 26-44

Truhelka, Ćiro, 1890, Kopanje starina na Glasincu u godini 1889, *GZM, sv. 1, god. II,* 68-95

Truhelka, Ćiro, 1890 A, Iskopine na predistorijskome grobištu na Glasincu u godini 1890, *GZM, sv. 4, god. II.* 386 – 401

Truhelka, Ćiro, 1891, Prehistoričke gradine na Glasincu, *GZM, sv. 3, god. III,* 306-315.

Truhelka, Ćiro, 1893, Pobliže odregjivanje prehistoričkih nahogjaja u BiH iz željeznog doba, *GZM sv.1 god. V*. 111-116

Truhelka, Ćiro, 1909, Gromila latenske dobe u Mahrevićima, kotar Čajniće, *GZM, sv. 3, god. XXI,* 425-441+tbl I-II

Valtrović, Mihajlo, 1887, Starine iz Mramorca, *Starinar IV, 1,* Beograd

Vasić, Rastko, 1972, Notes on the Autariatae and Triballi, *Balcanica III,* Beograd

Vasić, Rastko, 1973, *Kulturne grupe starijeg gvozdenog doba u Jugoslaviji*, Beograd.

Vasić, Rastko, 1977, The chronology of the Early Iron Age in the Socijalist Republic of Serbia, *British Archaeological Reports S 31*, Oxford

Vasić, Rastko, 1979, O hronologiji starijeg gvozdenog doba u Srbiji, *Starinar N.S. XXVIII-XXIX,* Beograd

Vasić, Rastko, 1987, Kneževski grobovi iz Novog Pazara i Atenice, *PJZ V-željezno doba,* 644-650

Vasić, Rastko, 1991, Cultural groups of the early iron age in the west and Central Balkans and the possibilities of their ethnical identifications, Paleobalkanska plemena između Jadranskog i crnog mora od eneolita do helenističkog doba*, Iliro-Tračka Simpozijum, ANU BiH, Posebna izdanja, XCIV, CBI 14;* SANU, Balkanološki institut, posebna izdanja, knjiga 44, 73-82.

Vujičić, Dragomir, 1982, Hidronimi (imena voda) u lijevom slivu Drine, *ANUBiH, XXXIII*

Vulić, Nikola, 1903, Contributi alla storia della guerra di Ottavio in Illiria nel 35-33 e della campagna di Tiberio nel 15 a.C., *Rivista di Storia Antica, 7*, 489 - 504

Vulić, Nikola, 1907, Oktavijanov ilirski rat i izgnanje Skordiska iz Gornje Mezije, *Glas SKA, LXXII*, 1 - 36

Vulić, Nikola, 1933, Oktavijanov ilirski rat, *Glas SKA, CLV/78*,

Vulić, Nikola, 1934, The Illyrian War of Octavian, *JRS, 24*, 163 – 167

Vulić, Nikola, 1948, Antički spomenici naše zemlje, *Spomenik XCVIII, Odelenje društvenih nauka 77 SANU*, Beograd.

Vulić, Nikola, - Ladek, Friedrich – Premerstein, Anton Ritter von, 1901, Antike Denkmälern aus Serbien, *Jahreshefte des Österreichischen Archaologischen Institutes in Wien,* 4, 73 – 162.

Wilkes, J. J. *History of the provinces of the Roman Empire, Dalmatia,* University of Birmingham, London, 1969.

Wilkes, J. J., 1992, *The Illyrians,* Blackwell Publishers, Oxford, UK, and Cambridge, MA.

Wilkes, J. J. *Iliri,* Split, 2001.

Zaninović, Marin, 1976, The Celts in Dalmatia, *IX Congres Union intern. des sciences prehistoriques et protohistoriques (UISPP)*, Nice 13-18 septembre 1976.

Zaninović, Marin, 2001, Jadranski Kelti, ***Opuscula archaeologica****, 25*, Zavod za arheologiju. Filozofski fakultet u Zagrebu, 57-63.

Zotović, Mihajlo, 1972, Nekropola u Kremnama i potreba daljeg istraživanja teritorije Autarijata, *Zbornik Narodnog muzeja III*, Čačak

Zotović, Mihajlo, 1979, Nekropola u Pilatovićima kod Požege i neke karakteristike u načinu sahranjivanja pokojnika, *Zbornik radova prikazanih na naučnom skupu «Sahranjivanje kod Ilira». Zlatibor 10-12 maj 1976,* SANU-Balkanološki institut, (Naučni skupovi VIII, Odeljenje istorijskih nauka 2), 31-43

Zotović, Mihajlo, 1984, Kneževska humka u Pilatovićima kod Požege, *Simpozijum «Duhovna kultura Ilira», ANU BiH, Posebna izdanja, LXVII, CBI 11*

Zotović, Mihajlo, 1985, Arheološki i etnički problemi bronzanog i gvozdenog doba zapadne Srbije, *DissMon SADJ, XXVI,* 57-133, Beograd.

Zuffa, M., 1975, I Celti nell'Italia adriatica, *Introduzione alle antichità adriatiche. Atti del I Convegno di studi sulle antichità adriatiche,* Chiesti-Francavilla al Mare, 27-30 giugno 1971. Chieti, 97-159.

Žganjer, B., 1950-1951, Kelti u Iliriku, *VHAD, 53*, Split, 13-23.

Neobjavljena građa

Neobjavljeni izvještaj sa iskopavanja iz septembra 1981 god, na lokalitetu Gradac-Hodidjed, registar Arheologija-Stari Grad, Zavod za zaštitu kulturno-historijskog nasljeđa Kantona Sarajevo

Biografija sa bibliografijom autora

Salmedin Mesihović rođen je 5. IV. 1975. godine u Sarajevu gdje je završio osnovnu školu i gimnaziju. U akademskoj 1995/1996. godini upisuje studij historije na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu, na kojem je i diplomirao u oktobru 1999. god., na temu "Glasinačka kultura". Od aprila 2000. god. zaposlen je na istom Odsjeku kao asistent. Poslijediplomski studij iz arheologije na Filozofskom fakultetu u Zagrebu upisao je krajem 2001. god., i magistrirao na temu "Problem kulturne i etničke zajednice Autarijata" 7. VI. 2004. godine u Zagrebu. Naredne 2005. godine nastavio je školovanje na jednogodišnjem doktorskom studiju iz stare povijesti na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Doktorirao je na temi "Desitijati: kulturna i narodnosno-politička zajednica u Iliriku i osvajanja Oktavijanova doba" 30. I. 2007. godine u Zagrebu. U martu 2009. godine izabran je u zvanje docenta na oblasti stari vijek na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu, a u septembru 2013. godine izabran je u zvanje vanrednog profesora za istu oblast. U zvanje redovnog profesora za nastavne predmete iz drevnih civilizacija, klasične civilizacije i ilirskih studija prof. dr. sc. Mesihović Salmedin izabran je 2. VII. 2019. godine.

U dosadašnjem naučno-istraživačkom radu Salmedin Mesihović je objavio sljedeće knjige: 1. ANTIQVI HOMINES BOSNAE. 2. Revolucije stare Helade i Rimske Republike. 3. Rimski vuk i ilirska zmija. Posljednja borba. 4. Progresivizam. 5. Popratna djela. Sabrani članci, opservacije, 34 komentara. 6. Zemlje antičkog Ilirika prije i poslije Milanskog edikta, koautorstvo. 7. Historija Autarijata. 8. PROCONSVLES, LEGATI ET PRAESIDES. Rimski namjesnici Ilirika, Gornjeg Ilirika i Dalmacije. 9. Ilirike. 10. ORBIS ROMANVS (Udžbenik za historiju klasične rimske civilizacije). 11. Filipike. 12. Historija Ilira, koautorstvo sa Amrom Šačić. 13. Helenske apoikije u Italiji i Siciliji. 14. Liberalna frakcija rimskog nobiliteta – Gaj Lelije i Scipion Emilijan. 15. Tito i mi – jučer, danas, sutra, koautorstvo. 16. Drugo izdanje knjige "Tito i mi – jučer, danas, sutra", koautorstvo. 17. Helenske apoikije u Italiji i Siciliji, II (printano) izdanje. 18. Liberalna frakcija rimskog nobiliteta – Gaj Lelije i Scipion Emilijan, II (printano) izdanje. 19. Geneza zla. Agrarna kriza: ekonomski i socijalni pad Republike. 20. Hrestomatija. Origines. Izbor iz izvorne građe o nastanku rimskog svijeta. 21. Bitka za Ilirik. 22. Kraljevstvo pobunjenih robova. 23. Epizoda iz povijesti montiranih sudskih i političkih procesa – Progon braće Publija i Lucija Kornelija Scipiona. 24. Publije Mucije Skevola. Jurista, revolucionar, historičar. 25. Preci u nama. Genetičko blago Bosne i Hercegovine. Koautorstvo sa Damirom Marjanovićem i Draganom Primorcem. 26. CORNELIA AFRICANA MINOR, FILIA SCIPIONIS ET MATER GRACCHORVM. Prilog izučavanju revolucionarne uloge žena u politici klasične civilizacije. 27. LEX SEMPRONIA AGRARIA. Prilog historiji revolucionarnog zakonodavstva. 28. Kako se kalio revolucionar. 29. Historijsko daleko zrcalo. 30. Tajna drevnog svijeta: Paladij / The secret of ancient world: Palladium. 31. Izvori o Troji, Ilionu, Wilusi. 32. Prva dalmatinska i Druga dalmatinska kohorta. 33. RIMLJANI – život, naslijeđe, sjećanje. 34. ORIGINES – Nastanak rimskog svijeta. 35. PRINCIPAT – Vlast "Prvog građanina". 36. DOMINAT – Vlast gospodara. 37. PRVA REPUBLIKA. 38. ILIRI – Postanci. 39. Ratni zločini u teoriji i praksi antičkog perioda. Hanibal, ratni zločinac!? 40. Atena i Pelazgi. 41. Princepsi peregrinskih civitates provincije Gornji Ilirik / Dalmacije – Principes of civitates peregrinae in province Illyricum Superior / Dalmatia. 42. Magični svijet Ilira – Historija zaboravljene civilizacije, koautorstvo sa Amrom Šačić Beća i Edinom Veletovcem. 43. FONTES. Izvori za historiju rimskog svijeta, koautorstvo sa Dženanom Kahriman i Fadilom Hadžiabdićem. 44. Pjesme planina i mora. Kraljevi zmijskog prijestolja. 45. Scipionovsko stoljeće. Hrestomatija izabranih vrela. 46. Rimski grad na sarajevskom polju. Hrestomatija. 47. Priče iz Ilirije. Autarijati i Ardijejci. 48. Tragovi Batona. Vrela za historiju Velikog Ilirskog ustanka. 49. Tajna natpisa br. 46417. 50. Primjeri organizirane i protestne akcije ženske solidarnosti u Rimskoj Republici. 51. Zašto i kako ubiti tiranina? 52. Drevni grad u središnjoj Bosni.

53. Tragovi desitijatskog grada u Sarajevu. 54. Prahistorija i antika prostora Starog Grada Sarajevo: arheološko-historijska sinteza.

U dosadašnjem naučno-istraživačkom radu Salmedin Mesihović je objavio sljedeće znanstvene studije i članke: 1. BiH kroz prizmu historijskog razvitka religijske misli. 2. Kontroverze u zamisli Apsoluta. 3. Zapad – Realnost i ideja. 4. Rimski vuk i kineski zmaj. Kinesko izaslanstvo Augustu? 5. Kritika suvremenih ideologija. 6. Maes, zvan i Titianos na putu u Hansku Kinu. 7. Rimsko izaslanstvo Hanskoj Kini. 8. Prapovijesne i protohistorijske gradine Sarajeva. 9. INSCRIPTIONES LATINARVM SARAEVONENSIS (sa kraćim pregledom naseobinske kulture u antičko doba) – doprinos historiji sarajevskog područja u antičko doba. 10. Ovidije i Ilirik. 11. Prapovijesne i protohistorijske gradine Sarajeva. Značenje, istraženost i potencijali budućih istraživanja. 12. Baton Breučki – predaja i kazna. Prilozi antičkoj historiji sjeveroistočne Bosne. 13. Hajdučija na tlu rimskih ilirskih provincija. 14. Blagaj u arheološkim istraživanjima. 15. Katera. (Kasnoantička i ranosrednjovjekovna utvrda). 16. SVPPLEMENTVM REBELLIO ILLYRICI I – Germanikova Pounjska ofanziva. 17. CIVES COLONIAE RIS... – Likovi s antičkih epigrafskih spomenika rogatičko-romanijskog područja. 18. Prilozi antičkoj topografiji Bosne i Hercegovine – dva toponima sa šireg jajačkog područja. 19. Desitijati u rimskoj armiji. 20. Značenje željeznih mačeva u procesu razvitka ljudske kulture. 21. Podjela provincije Ilirik. 22. RES PVBLICAE SCRIBONIANI. 23. Thallóczy und die Untersuchung der Bezeichnung "Bosna". 24. Aevum Dolabellae – Dolabelino doba. 25. Bistuenska porodica sa natpisa *CIL* III, 12 768. 26. Problem ubiciranja Desneka. 27. Transformacija identiteta Desitijata kroz proces romanizacije. 28. Ime ilirskog naroda Desitijata. 29. Plinijevske peregrinske civitates na prostoru današnje Bosne i Hercegovine. 30. Namjesnici provincije Gornji Ilirik / Dalmacije od 42. do 68. god. n. e. 31. HE[… ?]ASTEL […?] DAESITIATIVM. 32. Novootkriveni antički epigrafski spomenik iz Ljusine kod Bosanske Krupe. Koautorstvo sa mr. sc. Adnanom Kaljancem. 33. Antičko naselje uz Zimošnicu u Moštrima kod Visokog. 34. Baton – prilozi istraživanju naše ilirske i antičke baštine. 35. Votivna ara Jupitera Kapitolinskog. Koautorstvo sa Tarikom Silajdžićem. 36. Epigrafski spomenik iz Donje Šibenice kod Jajca. Koautorstvo sa Amrom Šačić i Edinom Bujakom. 37. Gaj Blosije i uloga stoičke filozofske misli na političku djelatnost plebejskog tribuna Tiberija Sempronija Grakha i nastanak popularske platforme i pokreta. 38. Aristonik i Država Sunca. I. dio. 39. Familija Publija Kornelija Dolabele. 40. Pobuna panonske armije 14. god. n. e. 41. Aristonik i Država Sunca. II. dio. 42. Baton Desitijatski, desitijatska politija i vizija ustanka. 43. Helenističke protokomunističke utopističke ideje i filozofska učenja. 44. Predstave ilirskih *ethne* u *augusteumu* u Afrodisiju. 45. Florov podatak o rudarstvu u središnjoj Bosni. 46. Ovid and Illyricum. 47. Otkrivanje homerovskog koda: Tersitov bijes. 48. Novi nalazi iz rimskog perioda u kakanjsko-vareškom području. Koautorstvo sa Samilom Beganović. 49. Troja između mitologije i dokumenata. 50. Novopronađeni epigrafski spomenik princepsa Mezeja u Jajcu. 51. Novi nalazi i perspektive arheoloških istraživanja urbanog i upravnog središta municipija *Aquae*. 52. Osi i Aravisci, Iliri? Na obalama Dunava. 53. Slučajevi Vistilije i Emilije Lepide, primjeri prožimanja seksa i visoke politike u ranom Principatu. 54. Arduba – "Visoki grad". 55. Tragovi kraja Aqu(a)e, njene municipalne jedinice i antičkog načina života na sarajevskom području. 56. Historijat Odsjeka za historiju/History of the Department of History.